

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ  
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ДАВЛАТ  
АДАБИЁТ МУЗЕЙИ



АЗИЗ ҚАЮМОВ

# АКАДЕМИК ОЙБЕК

*(хотиралар, қайдлар)*

«Тошкент ислом университети»  
нашриёт-матбаа бирлашмаси

ТОШКЕНТ—2005

**Масъул муҳаррир: Филология фанлари  
доктори, профессор САИДБЕК ҲАСАНОВ**

Буюк адиб Ойбек (Мусо Тошмуҳаммедович Тошмуҳаммедов) Ўзбекистон Фанлар Академияси ташкил топган 1943 йилдаёқ академик бўлган эди. Муҳтарам устоз, академик Ойбек Ўзбекистон Фанлар Академиясида умрининг охиригача илмий фаолият билан машғул бўлди.

Ушбу рисола муаллифи Фанлар Академиясида Ойбек домла билан бир мунча вақт илмий ҳамкорликда бўлган. Рисолада устоз Ойбекнинг улуғ олимлик даражаси, илмий муаммоларни билимдонлик билан ҳал этиши, ёш илмий ходимларни тарбиялаб етиштиришдаги беқиёс хизматлари, ғамхўрликлари тўғрисида сўз боради.

Қ 33

**Қаюмов Азиз.**

**Академик Ойбек: (Хотиралар, қайдлар) /Азиз Қаюмов; (Масъул муҳаррир: Саидбек Ҳасанов); Ўзбекистон Республикаси ФА. А.Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи.- Т.: Тошкент ислом ун-ти нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2005. -108 б.**

**ББК 83.3 (5Ў)**

©«Тошкент ислом университети»  
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2005

## СЎЗ БОШИ

Тошкент шаҳрининг шимол томонида бир кичик кўча бор. У гвардия полковниги Хўжаев номли кўчага чиқади. Ундан сал юқорида шу кичик кўча билан ёнма-ён Уста Ширин кўчаси бошланади. Агар гвардия полковниги Хўжаев номли кўчадан бориб, ўша кичик кўчанинг бошига етсангиз, бир пишиқ ғиштдан ясалган, унча катта бўлмаган мўъжазгина бинони кўрасиз. Унда «Ойбек уй-музейи» деган ёзув бор. Шу ердан ўша кўча бўйлаб кетсангиз, сал юргач, ўнг томонда бир қаватли уй келади. Ана шу ҳовлида Ойбек уй-музейи жойлашган. Бу уйни ёзувчи-академик Ойбек қурган. То 1968 йилгача Ойбек ва унинг оиласи шу ҳовлида яшаган. Ёзувчининг вафотидан кейин эса унинг оила аъзоларига давлат томонидан бошқа уй-жойлар берилиб, бу ҳовлида Ойбек уй-музейи ташкил қилинган. Ҳозир бу музей Ўзбекистон Маданият ва спорт ишлари вазирлигига қарашли.

XXI аср ёш авлоди мендан сўрашлари мумкин: Ойбек ким эди, нима учун унинг хотирасига Ўзбекистон Республикасининг пойтахти Тошкент шаҳрида махсус уй-музей барпо этилган?

Ойбек XX аср ўзбек адабиётининг улуғ арбобларидан биридир. Унинг асл номи Мусо Тошмуҳаммедович Тошмуҳаммедов. У Тошкент шаҳрида туғилиб ўсган.

Отаси майда косиб-ҳунарманд бўлган. У гоҳо майда савдо билан ҳам шуғулланган. Ойбек ўзининг бошланғич ҳаёт йўллари тўғрисида «Болалик» романида жуда батафсил ҳикоя қилади. Ҳар бир китобхонга шу китобни топиб, ўқиб чиқмоқни маслаҳат берардим.

Мусо Тошмуҳаммедов 1930 йили 25 ёшида Олий ўқув юртини тамомлади ва Тошкентда 1920 йили очилган Ўрта Осиё Давлат университетида иқтисод фанидан дарс бера бошлади. Лекин Мусо Тошмуҳаммедов мактабда ўқиб юрган пайти, болалик йилларидаёқ адабиётга иштиёқи баланд эди. У Ойбек тахаллуси билан шеърлар

ёзган. Ойбекнинг биринчи шеърлар тўплами «Туйғулар» 1925 йилда, иккинчи шеърлар тўплами «Кўнгил найлари» эса 1929 йилда чоп этилган.

Шоир Ойбек ўз ҳаёт йўлини белгилар экан, ўзининг аниқ мақсадини ифодалаб, шундай деб ёзган эди:

*Йўл кўп узоқ, тоғлик, тошлоқ,  
Суринаман ўтмоқ истаб бу йўллардан,  
Яна мудҳиш, қизғин қумли шу чўллардан,  
Тилакларим, ғайратларим менга бошлиқ,  
Қайтмайман ҳеч орқага... кучим толмас,  
Ҳаёт гўзал, амал буюк, сел тўсолмас.*

Биз ўрта мактабда ўқиб юрган кезларимизда, XX асрнинг ўттизинчи йиллари, адабиёт дарсларида Ойбекнинг айрим шеърларини ўқиган ва ёдлаганмиз. Шу мисралар сира эсимдан чиқмайди:

*Қурашади икки тўлқин,  
Қараб турайми?  
Ёш тарихнинг темир қўлин  
Кетга бурайми?  
Йўқ!.. Болғалар нўлат сафи  
Ила бораман...*

Ойбекнинг «Темирчи Жўра» (1934), «Дилбар давр қизи», «Ўч» (1933) каби дostonлари ўша давр ўзбек шеърлятидаги кўзга кўринган асарлар қаторидан ўрин олган.

1935 йилдан бошлаб Ойбек ўзини тўласича адабий ва илмий фаолиятга бағишлади.

Ойбек жаҳон адабиётининг бир неча машҳур асарларини рус тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Улар орасида А.С.Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърлий романи алоҳида ўрин тугади.

Ўзбек насрининг баланд парвози бўлган «Қутлуғ қон» романини Ойбек 1938 йилда ёзиб тугалади. Бу

роман 1940 йил Тошкентда ўзбек ва рус тилларида нашр этилган. Унда ўзбек халқининг чоризм мустамлакачилик сиёсатига қарши кураши кўрсатилган. Ёзувчи асардаги асосий қаҳрамон Йўлчи образи орқали ўзбек меҳнаткашларининг типик вакили, уларнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.

Ойбек узоқ йиллар давомида буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441–1501) ижодий меросини ўрганиб келар эди. Натижада у «Навоий» достони ва «Навоий» романини ёзди.

Ойбек «Навоий» романини 1941 йилда ёза бошлаб, 1942 йилда ёзиб тугаллади ва роман 1944 йили Тошкентда ўзбек тилида босилиб чиқди. 1946 йилда Ойбек «Навоий» романи учун Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Кейинчалик «Навоий» романи рус тилига таржима қилиниб чоп этилди. Сўнгра эса дунё халқларининг кўп тилларига таржима қилинди, умумжаҳон эътирофига сазовор бўлди.

«Навоий» романида улуг ўзбек шоири, мутафаккири, давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳаёт ва ижод йўли ўзининг юксак бадиий ифодасини топган.

Ойбек иккинчи жаҳон уруши (1941–1945) вақтида фронтда бўлди. Ўзбек жангчиларининг фашизмга қарши курашидаги фаол иштироки тўғрисида «Қуёш қораймас» романи учун бой материал тўплади. Бу роман ёзилиб битгач, 1958 йили Тошкентда нашр этилди.

Урушдан кейинги йилларда ўзбек халқининг қишлоқ хўжалигини тараққий этдириш соҳасидаги фидокорона меҳнати Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романида ўз бадиий ифодасини топди.

1965 йили Ойбек «Улуг йўл» романини ёзиб тугаллади. 1965 йили Ойбекнинг «Болалик» романи вужудга келди.

Ойбек қаламига мансуб асарлар анча. Уларнинг ҳаммасини бу ерда санаб ўтмоққа имкон йўқ. Ойбекнинг

наsr ва назмда яратган асарлари XX аср ўзбек адабиётининг улкан муваффақиятлари, адабиётимиз тараққийсининг йирик намуналаридир.

Ойбек адабий-илмий фаолиятини ижтимоий фаолият билан бирга олиб борар эди. У узоқ йиллар Ўзбекистон Ёзувчилари союзига раислик қилди; «Шарқ Юлдузи» ва «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаliga муҳаррирлик қилди; бир неча бор мамлакатнинг юқори идораларига депутат қилиб сайланди.

Ойбек 1943 йили Ўзбекистон Фанлар Академияси тузилган пайтдаёқ академик бўлган эди. Унинг кўп илмий тадқиқотлари ўзбек адабиётшунослигига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган.

XX аср ўзбек адабиёти Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Уйғун, Миртемир каби улкан ижодкорларни етказди. XXI аср авлоди уларнинг ижодий меросини тўла ўрганиши, ундан истифода этган ҳолда адабий ва илмий тараққиётнинг янги уфқларини очмоғи даркор.

Истиқлол шароити бунга кенг имконият яратиб берган ва унинг истиқболи шуни тақозо этади.

## НИЗОМИЙ ХОТИРАСИ

Бизнинг авлодимиз XX асрнинг ўттизинчи йилларидан бошлаб ўзбек адабиётининг шу даврдаги асарларини ўқиб улғайган ва шаклланган. Ўзбек ўрта мактабларида ўқитиладиган адабиёт мажмуаси ва дарсликларида Ойбек ижоди тўғрисида ўша вақтда ҳам қисқача материаллар бериб борилар эди. Мен Қўқон шаҳридаги ўрта мактабга 1932 йилда ўқишга кириб, уни 1942 йилда битириб чиққанман. Ўша вақтдаёқ Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романининг журнал нусхасини ўқиб чиққанман. Бу романнинг алоҳида китоб бўлиб чиққан нусхасини ҳам кутубхонадан олиб ўқиган эдим. Менинг тенгдошларим ҳам Ойбек ижоди билан мактаб дарслиги доирасида таниш бўлганлар.

Академик — ёзувчи Ойбекнинг ўзини мен биринчи бор 1948 йилда кўрдим. Ўшанда мен Тошкентда Ўрта Осиё Давлат университети Шарқ факультетининг IV курсида ўқир эдим.

У вақтларда Тошкентнинг қоқ марказида муҳташам бир иморат бўлган. Унда Олимлар уйи жойлашган эди. Олимлар уйининг катта мажлислар зали, кичик зали (истироҳат уйи), ресторани, кутубхонаси, тўғарақлар ишлайдиган хоналари бўлган. Ҳовлида эса ёзги кинотеатри ҳам бор эди. Ёпиқ кинотеатр эса иморатнинг ичида эди.

Бир куни Олимлар уйининг катта мажлислар залида буюк инсонпарвар, халқпарвар шоир ва мутафаккир, Озарбайжон адабиётининг мумтоз вакили Низомий Ганжавийнинг 800 йиллигига бағишланган илмий йиғин бўлди. Унга академик — ёзувчи Ойбек раислик қилдилар.

Залга йиғилган кишилар турли ихтисос эгалари эдилар. Улар орасида ёзувчилар, ўқитувчилар кўпроқ. Зал одамга лиқ тўла.

Йиғилиш бошланди. У вақтда барча катта умумий йиғинлар рус тилида олиб борилар эди. Чунки деярли барча тингловчилар рус тилини билар ёки тушунар эдилар. Ўзбек бўлмаганлар эса ўзбек тилини тушунмас эдилар. Яна очигини айтмоқ керакки, ўзбеклар имкони борича рус тилини ўрганишга ҳаракат қилганлар. Аммо ўзбек бўлмаганларда ўзбек тилини ўрганишга интилиш сезилмас эди.

Академик Ойбек мажлисни очар экан, Низомий тўғрисида илҳомланиб сўзладилар. У киши саҳнадаги Президиум столи ортида тик туриб гапирмоқдалар. Ёнларида ўтирганлардан бирортасини мен танимайман. Ойбек кириш сўзини тугатгач, сўзни профессор Евгений Эдуардович Бертельсга берди. Машҳур шарқшунос олим Евгений Эдуардович ўша вақтда Тошкентда яшар, университетнинг Шарқ факультетида ва филология факультетида дарс берар, яна Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг ишларида фаол қатнашиб турар эди. Бу муҳтарам

олим Низомий Ганжавий ижоди тўғрисида катта-катта илмий ва илмий-оммабоп асарлар яратган йирик мутахассис сифатида таниқли эди.

Евгений Эдуардович Бертельс минбарга чиқиб, маърузани бошладилар. У киши моҳир билимдон бўлишига қарамай, нотик эмас эканлар, сўзларни ютиб талаффуз қилар, айтилган гап кўпинча эшитилмас ёки англашилмай қолар эди. (У вақтда микрофон бўлмаган, ҳар ким ўз товушига таянибгина гапирар эди). Қисқаси, маъруза бошланганидан кўп ўтмай, «нотик» ва тингловчилар бир-биридан узилиб қолди. Ўтирганларнинг кўпчилиги маърузани тингламай қўйди. Буни маърузачи ҳам сезиб турибди. Шунда мен учун ажойиб ҳодиса юз берди.

Бирдан Евгений Эдуардович минбарда турганича залдан ўгирилиб, президиум томонга, Ойбекка қарадилар. Ойбек ҳам дарҳол ўрнидан туриб у кишига диққат билан қарадилар. Евгений Эдуардович форс тилида Низомий асаридан бир парча ўқидилар. Ойбек бу ўқилган шеърни эшитиб, унинг таъсири остида икки қўлини икки ёққа очганича «ҳай-ҳай»лаб кетдилар. Евгений Эдуардович ҳам Ойбекка қараб қўлини ёзиб, бошини силкитиб ўқилган шеърдан таъсирланганини намоёйиш этди. Бу икки улуғ олим ва адибнинг Низомий мисраларини қанчалик чуқур тушунганлари ва ундан қандай кучли таассурот пайдо қилганларининг яққол кўриниши эди! Залда ўтирганлардан ким буни сизди, ким аҳамият берди, билмайман. Аммо бу ҳолат менда катта таассурот қолдирган. Эҳтимол Евгений Эдуардович бу мисраларни маърузага бефарқ ҳолда зални тўлғизиб ўтирганларга эмас, балки бу сўзни мисраларнинг қадрига етгучи бир одамга ўқигиси келгандир. Бундай одам эса Ойбек эди. Шунинг учун у Низомийнинг бу шеърини Ойбекка қараб ўқиган эди. Ойбек ҳам бу мисраларни зўр жўшқинлик билан қабул қилди.

Мен у вақтда Низомий тўғрисида кўп маълумотга эга бўлмасам-да, Низомий «Лайли ва Мажнун»ининг



форс тилидан озарбайжон тилига қилинган шеърӣ тар-жимасини ўқиган эдим. Яна Михаил Рафилийнинг Низомий тўғрисидаги китобидан истифода этган ҳолда Шарқ факультетининг талабалар илмий тўғарагида Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достони ҳақида маъруза ҳам қилган эдим. Демак, Ойбек ва Е.Э.Бертельс каби олимлар бош бўлиб ўтказилаётган Низомийга бағишланган бу йиғилишга маълум тайёргарлик билан борганман. Бу икки улуғ олимнинг Низомий шеърлари ўқилгандаги тўлқинли ҳамфикрлиги мен учун унутилмас бир ҳодиса сифатида хотирамда сақланганига шу ҳам сабаб бўлган бўлса керак.

## УНИВЕРСИТЕТДА УЧРАШУВ

Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирда Ўзбекистон Миллий университети) 40-йилларда Тошкентнинг шу кунларда Амир Темури хийбони деб аталадиган хийбондаги уч қаватли икки катта ғиштин иморатда жойлашган эди. (Айни пайтда бу иморат Тошкент Давлат Юридик институти биносидир). Ҳозирги сайлгоҳнинг ўнг томонидаги иморатнинг иккинчи қаватида 65-аудитория дейиладиган катта бир хона бўлган. Гарчи у аслида оддий дарсхона бўлса-да, биз учун клуб вазифасини ҳам ўтар эди.

1946 йил. Баҳор. Соат 15–16лар. Мен, II курс талабаси, университет иморатида ўша 65-аудитория ёнида турган эдим. Бирдан университетга бир гуруҳ одамлар кириб келишиб, ўша клуб сари йўл олдилар. Уларнинг бошлиғи академик – ёзувчи Ойбек эди. Мен уларнинг кетидан бордим. Тезда университет ҳовлисидаги ётоқхонада яшовчи талабалар кириб келиб, клубни тўлдирдилар. Мен ҳам ҳеч гапдан хабарим йўқ, кўпчилик қатори бир чеккада ўтирибман. Ойбек бошчилигида келган кишилар ёзувчилар бўлиб, улар университет талабалари билан учрашувга келган эканлар. Бир оздан сўнг Ойбек сўз бошлади: (У ўша йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар

союзининг раиси эди.) «Ўзбекистон ёзувчилар союзи университет жамоаси билан адабий учрашув ўтказмоқни мўлжаллаган эди. Ҳозир шу учрашувга жам бўлдик. Меҳмон бўлиб келган шоирлар ўз шеърларидан ўқиб берадилар». Шундан сўнг Ойбек ёзувчиларни сўзга таклиф қилдилар. Шоирлар бирин-кетин чиқиб, шеър ўқий бошладилар. Шеърлар ҳам ўзбек тилида, ҳам рус тилида ўқилди. Адабий учрашув кўтаринки руҳда ва қизиқарли ўтди. Суҳбат тугагач, ёзувчилар Ойбек бошчилигида биз билан хайрлашиб, университет биносидан чиқиб кетдилар.

Менга таъсир қилган нарса шу бўлдики, аввало, учрашув жуда фаол ва мазмундор бўлди. Иккинчидан, шунча мўтабар меҳмонлар ўз ташаббуслари билан келиб, талабалар билан учрашиб, уларга руҳий ва маънавий озуқа бериб, сўнгра хайрлашиб, камтарона қайтиб кетдилар. Университет бошлиқларидан бирор кишининг уларни кутиб олгани, сўнг кузатиб қўйганини мен сезмадим. Ойбек эса, бундай расмиятчиликларнинг (тантанали кутиш, табрик, миннатдорлик нутқи ва ҳ.к.) бўлмаганига бепарволик билан қараб, мўлжалланган тадбирни гўзал ва мароқли ўтказиб, ўз вазифасини бажарганидан мамнун жўнаб кетдилар.

Бу талабалик даврида Ойбекни иккинчи бор кўришим эди. Бу иккала учрашувда ҳам мен Ойбекни узоқдан кўрганман, унинг сўзларини диққат билан тинглаганман. Аммо у киши ўтирганлар ичида Азиз Қаюмов деган талаба борлигини ҳатто билмаганлар ҳам.

## **ТИНЧЛИК ТАРАФДОРЛАРИ КОНФЕРЕНЦИЯСИ**

1949 йил август ойида Москвада Бутуниттифоқ тинчлик тарафдорларининг I конференцияси бўлди. Ўша вақтларда жаҳон бўйлаб III жаҳон урушининг мудҳиш шарпаси кезар эди. Америка Қўшма Штатларида атом бомбаси бўлиб, улар бу бомбанинг кучини Япония би-

лан 1945 йилда давом этаётган урушда синаб кўрганлар. Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарлари бу бомба зарбаси остида ер билан яксон қилинган. Минг-минглаб одамлар ҳалок бўлганлар.

Қонли ва даҳшатли II жаҳон урушининг туганига энди тўрт йил тўлди. СССР деб аталган мамлакатнинг кўп жойлари вайронага айланиб ётибди. Халқлар урушдан безор бўлганлар. Лекин янги уруш хавфи йилдан йилга кучайиб бормоқда.

Дунёдаги тинчликсевар одамлар тушундиларки, тинчликни севиш ва тилаш кифоя эмас. Тинчлик учун курашмоқ керак. Агар дунё халқлари тинчликни сақламоқ ишини ўз қўлларига олсалар, ўшандагина тинчлик сақланиб қолиши ва уни мустаҳкамламоқ мумкин бўлади. Халқлар ана шу олижаноб мақсад ижросига астойдил киришдилар.

Бутуниттифоқ тинчлик тарафдорларининг I конференцияси халқнинг ана шу иродасини намойиш этмоғи ва тинчликни сақлаш ишини амалга ошириш йўллари билан белгиламоғи керак эди.

Ўзбекистондан бу конференцияга каттагина делегация юборилди. Делегация бошлиғи Ўзбекистон Фанлар Академияси Президенти Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов. Делегация таркибида Ўзбекистон ёзувчилар союзининг раиси Шароф Рашидов, ёзувчилардан Ойбек, Зулфия, санъаткорлардан Сора Эшонтўраева, олимлардан Хадича Сулаймонова, пахтакорлар, ишчилар, жамоат арбоблари жами 25 киши бор эди. Антифашист ёшлар комитети вакиллари сифатида жамоат арбоби Шафоат Зияевна Саломова, мирзачўллик пахтакор, меҳнат қаҳрамони Меҳринисо Тўйчиева ва ёш илмий ходимлардан мен – Азиз Қажумов ҳам делегация аъзоси бўлганмиз.

Ўзбекистон делегацияси Тошкентнинг эски аэропортида йиғилди. Бу бир қаватли жуда оддий, кўримсиз ва кичик аэропорт эди. Рўйхатдан ўтиб, самолётга ўтир-

ганимизда ичимизда энг таниқли делегация аъзоси Ойбек йўқ эди. Ҳамма жойига ўтириб олган, ИЛ-18 учишга тайёр бўлиб турганида самолёт зинаси олдига катта «ЗИМ» автомобили келиб тўхтади. Унинг ичидан Ойбек домла тушдилар ва кузатувчилар билан хайрлашиб, самолёт зинасига кўтарилдилар ва кириб ўз жойларига ўтирдилар. Шундан сўнг самолёт ҳавога парвоз қилди.

У вақтларда ИЛ-18 самолёти Тошкентдан Москвагача 12 соат учар эди. Йўлда уч жойда тўхтайди: Жусали, Оқтепа, Уральск. Булар ҳаммаси Қозоғистон ерлари. Самолёт самода бир текисда учиб боради. Самолётнинг олдинги қаторида делегация бошлиғи Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов, у киши билан ёнма-ён Шароф Рашидович Рашидов ўтиришибди. Сўнг Ойбек, Зулфия, Хадича Сулаймоновалар жойлашган. Охириги ўринларда мен ва наманганлик пахтакор Дарвишхон Убайдуллаев бир қаторда ўтирибмиз.

Оқтепада самолёт узоқроқ тўхтайди. Унда йўловчилар бир оз тамадди ҳам қилиб олишлари мумкин. Шундан кейин барча йўловчилар аэропорт биносидан пиёда самолёт сари йўл оладилар.

Мен Ойбек домланинг ёнларида бормоқда эдим. Атроф чўлу биёбонлар. Унинг охири-кети кўринмайди. Куёш яхшигина қиздирмоқда. Тўсатдан елкамда бир қўлни сездим. Ойбек домла менинг елкамга қўлларини қўйганча дедилар:

— Қаранг, бу ерларни. Бениҳоя. Бу ҳаёт масофалари. Бу беҳисоб бойлик. Агар сув чиқарилса, шу ерлар ўзлаштирилса, қандай ажойиб жойлар бўлиб кетар эди бу ерлар. Куёш нури хоҳлаганча бор. Ерлар тўйимли. Фақат сув керак. Ана соф ҳаёт манбаи.

Мен у вақтларда Ойбек домла билан яқин таниш эмас эдим. Бу улуг инсон ҳозир менга қараб эмас, балки ўз кўнглидаги эзгу фикрларини ўзига ўзи айтаётгандек туюлди менга. Фақат шу онда унинг ёнида мен бўлганимдан бу даҳонинг дил сўзлари ҳаёт, инсонга қаратилган, инсон турмушининг фаровонлигини қан-

дай қилиб таъминламоқ тўғрисидаги истакларини мен эшитиб борар эдим. У эса ана шундай олижаноб ўйларини ҳаяжон билан тўлқинланиб изҳор этар, уларнинг ҳақ эканига тўла ишонч билан сўзлар эди.

Самолёт турган жойига етиб келгач, самолётга чиқдик. Ҳаво қуши кўкка кўтарилди. У бепоён чўллар, чексиз далалар, ўрмонлар, дарё ва қўллар устидан парвоз эта-эта Москвага етиб келди. У Москва вақти билан соат 16да шаҳар яқинидаги Внуково аэропортига қўнди. Самолёт кўнгандан сўнг йўловчилар бирин-кетин туша бошладилар. Ҳаво бир оз совуқ. Яқинда ёғиб ўтган ёмғирнинг салқини ҳали босилмаган. Ер нам. У ер, бу ерда, ёмғир суви тўпланиб, пайдо бўлган ҳовузчалар қуригани йўқ.

Москва шаҳрининг қоқ марказида «Москва» меҳмонхонаси бор. Тинчлик тарафдорлари конференциясининг барча қатнашчилари шу ерга жойлаштирилган экан. Биз ҳам Москвага етиб келиб, шу меҳмонхонага ўрнашдик. Кечга томон овқатга таклиф қилдилар. Қўшним иккимиз иккинчи қаватдаги катта овқатхонага кириб келдик. Бу ерда ҳамма делегация аъзолари жам бўлган экан. Яхши овқатландик. Аммо таомлар баҳоси жуда қиммат эди. Энди ҳисоб-китоб қилмоқ керак. Шунда Ойбек домла бир нималар дедилар. Мен эшитолмай қолдим. Делегация аъзолари таклифларини қабул қилгандай бўлдилар. Шундан сўнг Ойбек домла барча овқат учун ўзлари пул тўлаб юбордилар. Официант ҳам ҳамма билан биттама-битта ҳисоб қилмоқдан қутулди ва яхшигина чой пули олган бўлса керак, мамнун бўлганича қолди.

Тинчлик конференциясининг I Бутуниттифоқ конференцияси уч кун давом этди. Мен конференциянинг ҳар кунинда сўзланган нутқлар, қилинган таклифларни муфассал ёзиб борганман. Ҳозир ҳам ўша блокнот менинг столимда турибди.

Конференцияга бутун дунё мамлакатларидан меҳмонлар келганлар. Собиқ Иттифоқ жамоатчилигининг

энг пешқадам ва обрўли вакиллари конференция ишида қатнашмоқдалар. Конференция Москвадаги Союзлар уйининг Колонналар залида ўз ишини олиб борди.

Ўзбекистон халқининг тинчлик учун курашга ўз ҳиссасини қўшаётгани тўғрисида академик Т.А.Саримсоқов сўзлади. Ўзбекистон делегацияси таркибида ёзувчи — академик Ойбек сингари жамоат арбобларининг бўлиши ҳам республикамизнинг бу конференция ишига қанчалар катта аҳамият берганини билдирар эди.

Бутуниттифоқ тинчлик тарафдорларининг I конференцияси жуда унумли ишлади. Ундан менда шундай таассурот қолдики, III жаҳон урушининг олдини олиб қолиш мумкин ва лозим. Бунинг учун бутун дунё халқлари бирдамлик билан ҳаракат қилишлари керак. Тинчликни тилабгина қолмай, уни сақламоқ учун астойдил ва муттасил курашмоқ зарур.

## УНУТИЛМАС САБОҚ

1949 йилда Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетида ўқишни битиргач, мен Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтида кичик илмий ходим бўлиб ишлай бошладим (Ҳозир бу институт Беруний номидаги Шарқшунослик институти деб аталади). 1951 йилдан то 1957 йилгача шу институтнинг илмий котиби бўлдим.

1951 йили Москвада Ўзбекистон адабиёт ва санъати декадаси ўтказилди. Шу муносабат билан ЎзФА нашриёти томонидан бир қанча китоблар нашр этилди. Шулар орасида мен нашрга тайёрлаган бир китоб ҳам бор эди. У XIX аср ўзбек адабиётининг вакили Махмурнинг шеърлар тўплами. Мен Махмур шеърларини унинг қўлёзма девонидан танлаб олиб, бир тўплам тузган ва унга кичик бир сўз боши ҳам ёзган эдим. Бу тўплам рус тилига таржима қилинган. Яъни, Махмур шеърлари би-

ринчи мартаба ўзбек ва рус тилларида тўплам тарзида босилмоқда эди. Ойбек домла Ўзбекистон Фанлар Академиясида ижтимоий соҳадаги институтларга раҳбарлик қилувчи академик — котиб бўлиб, бу лавозимда 1943 йилдан бери ишлаб келар эдилар.

Бир куни менга академик Ойбек чақираётганини айтишди. Мен ҳайрон бўлдим: Ойбек мени қаердан танийди, нега чақирмоқда? Мен шу хабарни етказган кишига, эҳтимол янглишаётгандирсиз, дедим. Йўқ, ҳақиқатан ҳам мени чақирган экан.

Айтилган пайтда Ўз ФА Президиуми жойлашган бинога етиб келдим. У вақтда Ўз ФА Президиуми Тошкент шаҳрининг Абдулла Тўқай кўчасидаги икки қаватли иморатда жойлашган эди (1966 йилги зилзилада бу иморат бузилиб кетди).

Мен вақтлироқ келган эканман. Ойбек домланинг иш хоналари берк эди. Сал туриб домла келдилар. Ойбек домла мен билан эски танишлардек қуюқ сўрашдилар. У киши хонани очиб, мени ичкарига таклиф қилдилар. Ойбек домла стол ғаладонларидан бирини очмоқчи бўлдилар. Лекин ўнг қўллари ёмон ишлар, у калитни қаттиқ тутиб туrolмас эди. Анча уриниб, аранг ғаладон эшигини очдилар ва у ердан бир папкани олиб, ундан бир неча варақ қоғозни олиб, стол устига қўйдилар. Бу менинг Махмур шеърлар тўпламига ёзган сўз бошим ва унинг русча таржимаси эди.

Ойбек домла қўлларига ручка тутган ҳолда таржимани ўқий бошладилар. У киши ҳар бир жумлани мақоланинг ўзбекча — асл нусхасига солиштирган ҳолда ўқир эдилар. Қайси жумлага бирор ўзгартириш киритсалар, ўша заҳоти унинг сабабини менга тушунтирар эдилар. Масалан бир жойда: «Зoғни аъло қилиб, тўгини нодон айладинг» маъносидаги сўзни изоҳлаб, дедилар: «Тўгининг русча таржимаси попугай бўлади. Агар шеър таржимасида попугай деб берилса, шоир қўзлаган мақсад, ғоя тушунарли чиқмайди. Чунки рус китобхони тўти — попугайни айрим сўзларни ўзи тушунмаган ҳолда так-

рорловчи калтафаҳм қуш сифатида билади. Булбул эса гўзал нағмалар қилувчи дардманд бир қуш. Унинг устидан зоғнинг устунлиги адолатсизликни танқид қилувчи фикрни таъсирчанроқ йўсинда етказди».

Ойбек домла сўз бошининг русча таржимаси устида қаттиқ ишладилар. Ҳар бир жумланинг пухта ва аниқ бўлишига ҳаракат қилиб, таҳрирдан ўтказдилар. Фикрнинг кенгроқ шарҳига хизмат қилувчи шеърӣй парчаларни киритдилар. Таржимадан рус китобхони учун унчалар муҳим ва қизиқарли бўлмаган жойларини олиб ташладилар.

Мен академик – ёзувчи Ойбекнинг бир ёш илмӣй ходим ёзган кичик бир мақолани махсус вақт ажратиб, астойдил таҳрир қилганликларидан ҳам ҳайратланар, ҳам ибрат олар, бундай синчковлик билан қилинган меҳнатларига қойил қолар эдим. Ниҳоят таҳрир тугади.

– Энди буни дадил нашрга туширмак мумкин, – дедилар Ойбек домла, қоғозларни йиғиштира туриб.

Шундан сўнг академик Ойбек менга сўз бошининг бошқа мақолалардан нимаси билан фарқ қилишини, унинг алоҳида бир жанр эканини анча тушунтирдилар.

«Сўз боши ушбу асар, унинг муаллифи тўғрисида аниқ тасаввур бериши лозим. Унинг кўлами катта, ҳажми тор бўлгани маъқул. Кўп материал билан тўлғазиб, сўз бошини оғирлаштирамаслик керак. Аммо айтиладиган фикр тушунарли бўлмоғи, қизиқарли йўсинда баён этилмоғи лозим».

Менинг академик Ойбек билан биринчи мулоқотим шундай ўтди. Бу мулоқот ибратли, унутилмас сабоқ бўлди.

## **ЁШ ОЛИМЛАРНИНГ МАЪРУЗАЛАРИ**

Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институтида ёш олимларнинг илмӣй сессияси бўладиган бўлди. Унда аспирантлар, кичик илмӣй ходимлар, лабо-



рантлар ўз илмий маърузалари билан чиқдилар. Сессияга Шарқшунослик институтидан менинг ҳам XIX аср ўзбек ва тожик адабиётининг вакили Жунайдулла Ҳозиқ ижодий мероси тўғрисида маърузам тавсия этилган эди.

Мен Тил ва адабиёт институтига белгиланган вақтда етиб келдим. Бу ерда ҳали одам тўплангани йўқ. Аммо йиғин бўладиган жойда академик Ойбек ўтирар эдилар. Мен дарҳол у киши билан саломлашдим ва ёнларига ўтирдим. Сал вақт ўтгач, одамлар тўпланди ва йиғин бошланди. Маърузачилар тўрт-беш ёш илмий ходимлар. Тингловчилар ҳам ўн-ўн беш киши. Улар орасида ҳамма қатори академик Ойбек ҳам ўтирибдилар. Бу вақтда (1952–53-йиллар) Ойбекнинг нотоблиги тўғрисида гап тарқалган эди. Шунга қарамай, Ойбек домла йиғиннинг бошидан охиригача ўтирдилар, маърузаларни диққат билан тингладилар.

Маъруза қилиш навбати менга келди. Мен Жунайдулла Ҳозиқнинг ҳаёти, фожиали қисмати тўғрисида сўзладим. Унинг 1842 йили Шаҳрисабзда Бухоро амири Насруллонинг буйруғи билан ўлдирилганлигини айтдим. Шоирнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони билан тингловчиларни таништирдим. Ҳозиқнинг шеърлари тўғрисида сўзладим. Унинг:

*Дилам аз бетамизийҳои абнои замон хун шуд,  
Набудий, кош, барлавҳи замирам нақши идрокий.*

Маъноси:

*Дилим замона болаларининг бетамизликларидан қонга  
тўлди,  
Кошки, вужудим лавҳасида ақл-идрок нақшлари  
бўлмаганда эди.*

каби мисраларни кўлимдан келганича шарҳ этмоққа ҳаракат қилдим.

Ойбек домла диққат билан тингладилар ва рағбатлантирувчи «ана, ана» деган товушларини эшитдим. Бу

вақтда Ойбек нотоблик туфайли тўласича бирор фикр изҳор этмоққа қийналар, гоҳ бир-икки сўз айтмоқ билан чекланар эдилар. Бу ҳолат аста-секин кучайиб бориб, охирида нутқнинг бутунлай йўқолишига олиб келди.

Ойбек домла нотобликларига қарамай, ёш олимлар илмий сессиясида охиригача иштирок этдилар. Ҳар бир маъруза ва маърузачига қизиқиш ва эътибор билан қарадилар. Ниҳоят йиғин ўз ишини якунлади. Академик Ойбек ҳаммамизга илиқ муомала кўрсатганча хайрлашдилар.

Ўшанда мен ҳайрон бўлганман. Бу улуғ олим ва адиб нотоблигига қарамай, илмга эндигина кириб келётган ёш илмий ходимларнинг маърузаларини шу қадар диққат билан тингладилар ва уларга катта эътибор берди. Сессия ишида катта авлоддан вакилларидан фақат академик Ойбек ўтирдилар. Айримлар эса кириб чиқиб турдилар. Баъзилар эса умуман келганлари йўқ.

Мана энди ўзимиз етуклик ёшига бориб, озми-кўпми ҳаётий тажрибага эга бўлганимиздан кейин тушунмоқдамизки, Ойбек ўшанда ўзбек адабиётшунослигининг тақдири ҳақида ўйлаган, унинг кимларнинг кўлига ўтмоғига аҳамият берган. Ёш илмий ходимларнинг ўз ишига, ҳунарига, ўз адабиётига муносабатини билмоқчи бўлган; улар илм тараққиётига хизмат қилдиларми, йўқми, шуни аниқламоқни истаган. Ҳаёт кўрсатдики, бундай диққат-эътибор бесамара қолмайди. Ўшанда Ойбекнинг назари тушган ёш авлодлардан бир қанчаси ўз ихтисослигига садоқатли, меҳнатсевар тадқиқотчилар бўлиб етишдилар. Устознинг умид-орзуларини рўёбга чиқардилар.

## **ШАРҚ ҚҮЛЁЗМАЛАРИНИ ЎРГАНИШ**

Академик Ойбек Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Ижтимоий фанлар бўлимининг бошлиғи сифатида раҳбарликни амалий равишда олиб борар эдилар.

Мен Шарқшунослик институтининг илмий котиби бўлганим учун бу бўлимдаги йиғилишларда иштирок этар, кундалик ишларга оид вазифаларни бўлим билан бирга бажарар эдим. Шунинг учун академик Ойбекнинг раҳбарлик услубидан озми-кўпми хабардор бўлганман. Ойбек ҳеч қачон маъмурий раҳбарлик қилмас, аксинча ҳамisha институтларга илмий режаларни аниқлаш ва тузиб чиқишда ёрдамлашар, йўл-йўриқлар кўрсатар, институтларга келиб, институт раҳбарияти билан суҳбатлашиб, айрим мавзуларни кўрсатиб, уларнинг ижро йўллари топишда кўмаклашар эдилар. Мен Ойбекнинг раҳбар сифатида бирор кишига қаттиқ танбеҳ қилганини кўрган эмасман. Буйруқбозлик, хўжайинлик бу одамнинг табиатига зид эди.

Ойбекнинг Шарқшунослик институтига ташрифлари биз учун одатдаги бир ҳол эди. У киши келганида институт раҳбарияти билан гаплашиб, маслаҳатлар берар, институтнинг илтимос ва таклифларини диққат билан тинглар, илмий фаолиятини янада жонлантирмоқ йўллари кўрсатар эдилар.

Ўзбекистон тарихига оид «Абдулланом» тарих китобининг форс тилидан ўзбек тилига таржимасини амалга ошириш ғояси шу йўсинда юзага келган.

Шарқшунослик институтининг қўлёмалар фондида бу асарнинг қўлёмна нусхаси сақланади (инв. № 2207). Бу муҳим тарихий асарни бухоролик шоир ва тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорий ёзган. Асар «Шарафномаи шоҳий» деб ҳам аталган. Мовароуннаҳрнинг XVI асрда Абдуллахон II томонидан бирлаштирилиши, сўнгра дашти Қипчоқ ва Хуросонга қилинган юришлар, Бадахшон ва Хоразмнинг Бухорога қўшиб олиниши тасвир этилган.

Академик Ойбекнинг ташаббуси билан бу китобни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиш иши бошланди. Ўша вақтда (1949–1950-йиллар) бу ишни амалга оширмоқ қомусчи олим, моҳир филолог-арабшунос Содиқ Мирзаевга (1885–1961) топширилди. Бу вазифа

ижроси учун зарур маблағни Ойбек домла ЎзФА Президиумидан ундиришга эришдилар. Ишнинг қандай бораётганини ҳам институт дирекцияси орқали, ҳам шахсан ўзлари текшириб турдилар. Содиқ Мирзаев бу таржима устида узоқ вақт ишладилар. Кейинги йилларда Шарқшунослик институтидаги кекса олимлардан Эшонхўжа Муҳаммадхўжаев ҳам ёрдам бердилар. Шундай қилиб, «Абдулланомани»нинг ўзбекча нусхаси яратилди. Ўзбекистоннинг шайбонийлар ҳукмронлиги даври тарихига оид энг қимматли тарихий манба ўзбек тилида илмий истифодага киритилди. Бу ишнинг илҳомчиси, уюштирувчи раҳбари академик Ойбекдир. Ўша таржима асари 1966–1969-йилларда Тошкентда нашр қилинган. Нашр илмий салоҳият билан таъминланган, таржима қисман тўлдирилган. Бу нашр ишини академик Б.Аҳмедов бошчилигида Шарқшунослик институтининг бир гуруҳ олимлари бажардилар. Ойбек бошлаган иш унинг давомчилари томонидан ниҳоясига етказилди.

Худди шундай иш XIX асрда Бухорода яшаб ижод этган олим, шоир ва маърифатпарвар Аҳмад Донишнинг «Наводир ул-вақоеъ» («Кам учрайдиган воқеалар») асари бўйича ҳам амалга оширилган. XIX аср Бухоро тарихига оид бу муҳим асарни Шарқшунослик институтининг илмий ходими Мадаминжон Абдураҳмонов форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

Бу ишлар Ўзбекистон тарихини кенгроқ қўламда ёритмоқ учун илмий пойдевор бўлиб хизмат қилган. Бу пойдеворни қуриш ишига Ойбек домла бош-қош бўлганлар.

Бир куни институт илмий кенгашида ёш тадқиқотчиларнинг илмий режалари бўйича қизгин тортишув бўлди. Шунда ўзи яхшигина олима, жиддий тадқиқотчи бўлса-да, жуда беандиша ва дилозор катта ёшли бир илмий ходима академик Ойбек билан баҳс қила кетди. Унинг нутқи бурро, тили ўткир. У Ойбек домлага шундай ҳурматсизлик билан эътироз билдирдики, бундай одобсизликдан мен ҳайрон қолдим. Аммо Ой-

бек домла индамадилар. Ҳатто унинг гапига жавоб ҳам бермадилар. Кўп йиллар ўтиб энди тушундимки, Ойбек бундай хуружларни кўп кўрган, уларга кўникиб кетган, эҳтимол бундай кўринишларга бепарволик билан қараганлар. Энг муҳими, бу мухолифнинг гапида мантиқ йўқ, фақат беҳуда кескинлик бор эди, холос. Бундай чиқишларга шундай куч билан жавоб бермоқ кишини ерга уради. Шунинг учун Ойбек унга жавоб сўзи айтмаган бўлсалар керак.

Яна шуни қайд этмоқ керакки, Ойбек ўз мухолифларига эркин, бемалол, ҳайиқмай, ҳатто ноҳақ гапларни ҳам айтмоққа имкон берган раҳбар эди. У ўзининг Академия Президиумининг аъзоси, Ижтимоий фанлар бўлимининг бошлиғи, Олий Совет депутати, дунёга донг таратган адиб, олимлик каби баланд мавқеъи билан бирор кишига тазйиқ ўтказмас, аксинча, айрим калтафаҳм, тарбия кўрмаган мухолифларининг шаллақиликларига ҳам чидам, сабр-тоқат билан ёндашар, уларнинг сўзлаш ҳуқуқини эътироф қилар ва бу ҳуқуқдан фойдаланишга имкон берар эди.

Аммо жиддий илмий масалалар бўйича тортишувларда академик Ойбек ўзининг илмий мавқеидан ҳеч чекинмас, ўз фикри ва хулосаларини қаттиқ туриб җимоя қиларди.

1952 йили ЎзФАда ўзбек тилшунослиги масалалари бўйича йиғин бўлди. Унда бугунги ўзбек тили, унинг ўсиш қонуниятлари, сўз ясалиш қоидалари тўғрисида тортишувлар бўлиб ўтди. Шунда академик Ойбек бугунги ўзбек тилшунослигининг пешқадам вакиллари билан бўлган бир олим билан қаттиқ баҳс қилди. Ўша олимнинг сўз ясалиши тўғрисида ишлаб чиққан қоидасининг пуч ва бемаъни эканини асослаб бердилар. Ойбек ўз сўзларини яқунлаб дедиларки, агар бу қоидага риоя қилинадиган бўлса, унда ҳар бир дудуқ, ҳар бир чаласовод сўз ясамоққа қодир бўлиб чиқади. Академик Ойбек ўз нутқида ҳозирги ўзбек тилининг тараққиёти қайси йўлдан бормоғи кераклиги тўғрисидаги фикрла-

рини изҳор этдилар. Бу фикрлар йиғин иштирокчилари томонидан қизғин қарши олинди. Аммо ўша тилшунос олим Ойбекнинг фикрларига нисбатан асосли ва мантиқли илмий фактларга таянган эътирозини билдириш ўрнига ҳақоратомуз жавоб қилди. У «Мусо Тошмуҳаммедовичнинг айтганлари бу кишининг ушбу масалада малакаси етарли эмаслигини кўрсатади» дейиш билан чекланди. Бундай тақаббуруна ва ҳурматсизлик билан қилинган гап йиғилиш қатнашчиларида норозилик уйғотди.

Ўша йиғинда ёш илмий ходимлар қатори мен ҳам бир чеккада ўтирган эдим. Шундай таниқли тилшунос олим ва ўқитувчининг Ойбекдек олим ва адибга нисбатан номуносиб гаплари мен учун кутилмаган ҳодиса бўлди. Шунда ЎзФА академик котиби, профессор Иван Кузьмич Додонов сўзга чиқиб, академик Ойбек ўзбек адабиёти, адабиётшунослиги, тилшунослиги, тарихшунослиги соҳасида энг билимдон, энг улкан, энг обрўли мутахассис экани, бунинг бутун илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилишини ўша тилшуносга эслатди. Ойбекнинг йиғиндаги нутқи ўзбек тилшунослигининг истиқболларини очувчи аҳамиятга эга бўлганини айтди. У илмий баҳсларда умумий гаплар билан чекланмай, илмий факт ва далиллар асосида фикр қилмоқ кераклигини алоҳида куч билан таъкидлади.

Бу йиғинда Ойбек домла ўзларига хос улугсифатлик ва сиполикни намоёйиш этдилар. Гапдон нотиқнинг беҳуда сўзларига қизишиб жавоб қилиб, унинг даражасига тушиб қолмоқдан ўзларини сақлай билдилар. Улуғлар ибрати ҳам катта сабоқдир.

Академик Ойбек кенг қамровли адабиётшунос олим эдилар. Мен 1949 йилда Фанлар Академиясига янги ишга келган пайтимда Тил ва адабиёт институтида ўтказилган бир илмий йиғилишда Ойбекнинг Ўзбекистондаги ҳозирги адабий жараён тўғрисида қилган маърузасини кўпчилик билан бирга тинглаган эдим.

Фанлар Академиясининг илмий йиғилишларидаги маърузалар жуда мураккаб, тушунилиши қийин, оғир

ва зерикарли бўлар деб ўйлар эдим. Ваҳоланки, сўз Ойбекка берилганда минбарга оддийгина оқ костюмда, бошини қалин қора сочлари қоплаган, йирик кўзлари чақнаб турган олим чиқди. У киши шошмай чўнтагидан бир икки варақ қоғоз олиб, олдига қўйди. Агар адашмасам, у қоғозларда араб ёзувидаги матн бўлган. Сўнг кўзойнаксиз ўша нутқни ўқимоққа киришди. Бу киши Ойбек эди. Ойбек ўз маърузасида ўзбек поэзиясининг чорак аср давомидаги (1924–1949) ҳолати ва ўсиши тўғрисида сўзлади. Ўзбек адабиёти, шеърляти янги дунё қуриш учун курашнинг ўти ва пафоси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг қўшиқларида ўз аксини топганини айтди.

Уруш йиллари ғоят мароқли поэтик асарлар яратилди. Бу вақтда ижодиёти, поэтик маҳорат билан тобора ўсаётган кучли ёшлар гуруҳи ўзбек поэзиясида салмоқли ўрин эгаллай борди. Бу вақтда яратилган асарларда замона қахрамонларининг образи ўз тасвирини топган. Бу авлод адабиётга ҳавас ва муҳаббат билан тўла. Фақат ҳали ижод сирларидан тўла огоҳ эмас. Шунинг учун катта авлоднинг «тетая» қилиб майдонга олиб чиқишига муҳтож. Академик Ойбек маърузаси соддагина, қисқа ва мазмундор бўлди. Бу сўзлар менинг илмий маъруза тўғрисидаги нотўғри тасаввуримни тўлалигича йўққа чиқарди.

Ойбек ёш мутахассисларни шакллантиришга ҳар доим эътибор берар эдилар. Шарқшунослик институтига келган пайтларида ёш илмий ходимларга тадқиқот мавзуини танлашда ёрдамлашар, фойдали маслаҳатлар берар эдилар.

Аспирант Абдуқодир Ҳайитметовга олдин бир илмий мавзу берилган эди. Кейинчалик уни ўзгартириш керак бўлиб қолди. Шу масала бўйича Ойбек домла билан маслаҳат қилганларида, домла ёш олимга «Навийнинг адабий-танқидий қарашлари» мавзуини ишлашни маслаҳат бердилар. Абдуқодир Ҳайитметов шу мавзуда иш бошлади. Унга академик Воҳид Йўлдошев Зохидов илмий раҳбар бўлдилар. Абдуқодир Ҳайитметов ўз

вақтида бу диссертацияни ёзиб тугаллаб, филология фанлари номзоди бўлди. Шундан эътиборан А.Ҳайитметов Навоий ижодини ўрганиш ва тадқиқ этиш бўйича кўзга кўринган олимлардан бири бўлиб танилди.

Аспирант Рустам Комиловга Ойбек домла XIX аср ўзбек шоири Маъдан ижоди бўйича ишламоқни тавсия этган эдилар. Ўтган асрнинг 40-йилларида «Гулистон» журналида Маъдан тўғрисида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон домла Қаюмовнинг мақоласи босилган эди. Ойбек ана шу мавзуни чуқурроқ ишлашни айтганлар. Афсуски, Р.Комилов бу мавзу устида ишламади. Кейинчалик Маъданнинг ижодий меросини Ҳалима Мухторова ўрганди, шоирнинг янги асарларини топди. Ниҳоят, шу мавзуда номзодлик диссертациясини ёзиб, уни муваффақиятли ёқлади.

Демак бу ва кўп бундай ёш олимларнинг тадқиқотлари устоз Ойбекнинг оқ фотиҳаси билан бошланган ва ривож топган.

Академик Ойбекнинг айрим олимлар ва уларнинг танлаган мавзулари бўйича бошқачароқ фикр билдирган вақтлари ҳам бўлган.

Бир куни мен институтнинг илмий котиби сифатида Ойбекка Шарқшунослик институти олимларининг беш йиллик илмий ишлар режасини кўрсатдим. Ойбек режаларни диққат билан ўқиб чиқдилар. Шунда институт илмий ходимларидан бирининг тавсия этган мавзуини ўқиб, сал жилмайдилар ва менга дедилар:

— Мана кўрасиз, бу мавзу бўйича ҳеч нарса ёзмайди, бу одам.

Мен ажабландим. Наҳотки, шундай катта ва жиддий олим ўз мавзуи бўйича ҳеч нарса ёзмаса.

Орадан бир неча муддат ўтди. Мен ҳар йили илмий ходимлардан ҳисобот йиғмоғим ва институт бўйича умумий ҳисобот тузмоғим керак эди. Охир оқибат Ойбек домла айтганидек, беш йилга мўлжалланган ўша ишдан ҳатто беш варақ ҳам қўлимизга тегмади. Албатта бунинг ўзига яраша сабаблари бўлган. Мен ўша олим-



нинг ўзи мўлжаллаган режани ижро этмоққа имконияти бўлмаганини тушунаман ва қораламоқчи эмасман. Фақат академик Ойбек домланинг одамларни қанчалик яхши билишларини, уларнинг ишончини қозонмоқ осон иш эмаслигини таъкидламоқчиман, холос.

Бой ҳаётий тажрибага эга буюк адиб ва олим кўп ишларнинг нималар билан тугалланишини олдиндан кўра билар, шунга қараб уларга ўз муносабатини билдирар эди.

## ҲОВЛИДА

1950 йили Махмур шеърлар тўпламининг ўзбекча ва русча нашрлари бўйича учрашганимиздан сўнг Ойбек домла билан кўпгина илмий масалалар юзасидан бирга ишлашга тўғри келди. 1951 йилдан мен илмий котиб бўлиб ишлай бошлаганимдан сўнг хизмат вази-фасига кўра айрим мулоқотлар бўлган эса-да, уларнинг бевосита илмий фаолиятга алоқаси бўлмаган. Бу фурсатда менинг илмий раҳбарим академик Воҳид Йўлдошевич Зоҳидов беҳуда айблар билан айбланиб, заволга учраган пайт. Мен илмий раҳбарсиз қолганман.

Ўша пайтларда мен Махмур девонини тадқиқ этиш соҳасида шоир Махмурнинг Кўқон хони Олимхон вафотига ёзган заҳарханда ҳажвия-таърихини учратдим. Бу шеърда Махмур ўз замондошлари томонидан «Олим-золим» деб аталган бу хоннинг вафотига «Золими мардуд» таърихи вафоташ ёфтам» деб таърих тушурган экан. Бу таърихнинг маъноси: «Рад этилган золим» деб вафотига таърих топдим» бўлади. Мен шу таърих шеър тўғрисида бир кичик хабар ёзиб, ЎзФА «Ахборот»ида нашр этмоқчи эдим. Бу мақолани икки қисмдан иборат қилиб ёзганман. Биринчи қисмда Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»идаги салтанат бобида замон подшоҳларини танқид қилиб ёзилган мисраларни келтирганман. Иккинчи қисмда эса, Махмурнинг Олимхонни қандай танқид қилгани тўғрисида сўз боради.

Бу мақолани даставвал ўқитувчим, ўша вақтда Шарқшунослик институтида бўлим мудирини бўлиб ишлаётган машҳур шарқшунос олим Альфред Карлович Арендсга кўрсатдим. Бу кишига мақоланинг биринчи бўлаги ёқмади.

— Мақолани қайси тоифадаги ўқувчига мўлжаллаб ёзгансан? — деб сўради Арендс.

— Фанлар Академияси ахбороти ўқувчиларига.

— Наҳотки ўша журнал ўқувчилари, айниқса филологлар, Навоийнинг ёзганларини ўқимаган бўлсалар. Бу гаплар ўрта мактаб адабиёт хрестоматияларида бор-ку.

— Мен Махмурнинг Навоий анъаналарини давом эттирганига урғу қилмоқчи эдим.

— Бу маълум ва машҳур гаплар мутахассислар учун янгилик эмас, — деди Альфред Карлович, — биринчи қисмини тушириб қолдирмоқ керак. Мақолада фақат ўзинг топган янгилик — Махмурнинг ҳажвий таърихидан иборат ғазали ва унинг таҳлили қолсин. Илмий иш фақат янгиликдан иборат бўлсин.

Альфред Карлович хулоса қилиб деди:

— Кўлингга қалам олганда ҳамиша кўз олдинда буни кимлар ўқийди, ўшалар нима дейиши мумкин, деган фикр турсин. Ойбек, Бобожон Ғафуров, Евгений Эдуардович Бертельс каби улғу олимлар ўқиса нима дейишар экан, деган андиша ҳеч қачон ёдиндан чиқмасин!

Ана шу маслаҳатдан кейин мақолани таҳрирдан чиқардим. Сўнг Ойбек домлага олиб бордим. Чунки ЎзФА «Ахбороти» журналида нашр этмоқ учун ФА аъзоларидан бирортасининг тавсияси талаб қилинар эди.

Ойбек домланинг ҳовлилари биз яшайдиган жойда, Тошкентнинг шимолий томонидаги маҳаллалардан бирида эди.

Мен ҳовлига кириб келган пайтимда Ойбек домла ҳовлидаги гулзор ёнида кичик бир ўриндиқда дам олиб ўтирган эканлар. У кишига яқин келиб салом бердим. Домла алик олиб, сўнгра ўтиришга таклиф қилдилар. Бир оз ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг мен домлага дедим:

— Махмурнинг янги бир таърих шеъри тўғрисида бир мақола ёзган эдим. Шуни ЎзФА «Ахбороти»да чиқармоқ учун тавсиянома ёзиб беришингизни сўраб келдим.

Мен бу мақолани қолдириб кетарман, шундан бирор ой ўтказиб, кейин жавобини келиб оларман, деб ўйлаган эдим.

Ойбек домла ўтирган жойларида менга дедилар:

— Ўқинг!

Дарҳол портфельни очиб, мақолани олдим ва ўқий бошладим. Ойбек домла диққат билан тингладилар. Мақола ўқилиб бўлгач, домла мени уйга таклиф қилдилар. Айвондан ўтиб, чап томондаги хонага кириб ўтирдим. Ойбек домла бошқа хонага кириб кетдилар. Бир оздан сўнг у хонадан сиёҳдон ва ручка олиб чиқиб столга қўйдилар. Сўнг менга дедилар:

— Ёзинг, нима лозим бўлса.

Мен мақоланинг бир четига ёздим: «ЎзФА «Ахбороти»да босишга тавсия этаман. Академик Ойбек».

Ойбек домла қўлимдаги ручкани олиб, қийналиб-қийналиб имзо чекдилар. Чунки у кишининг қўллари ишламас эди. Нутқлари ҳам равон эмас. Аммо ҳозирча кўп қийинчилик билан сўзлай олар эдилар.

Ойбек домла менга дедилар:

— Қачон бирор нарса ёзсангиз, менга олиб келаверинг. Ҳар доим ёрдам бераман.

— Раҳмат, домла!

Мен кетмоққа ҳозирланган эдим, эшик очилиб хонага Мария Васильевна кириб келди. Унинг қўлида патнис. Мария Васильевна биз билан саломлашиб патнисни бир чеккага қўйди. Унинг устидаги кичик дастурхонни столга ёйди, бир тарелкада нон, бир косада суюқ ошни меъинг олдимга қўйди.

— Олинг, — дедилар домла менга. Мен раҳмат айтиб, косадаги овқатни нон билан тановул этдим. Кейин Мария Васильевна келтирган иссиқ чойдан ичиб, сўнг кетмоққа қўзғалдим.

Гарчи кун ботаётган бўлса-да, Ойбек домланинг рафиқалари Зарифа опа ҳали ишдан қайтганларича йўқ. Катта ёшли, меҳмондўст Мария Васильевна эса бу уйда хизматчи. Аммо у худди оила аъзоси каби. Қачон ким бу ҳовлига кириб келса, уни Мария Васильевна иззат-ҳурмат билан кутади, кузатади. Камгап, одобли, меҳрибон аёл. Ойбеклар оиласига муносиб бир инсон эди.

Ойбек домла мен билан хайирлашар эканлар, яна тайинладилар:

— Қачон нима иш чиқиб қолса, ҳеч тортинмай олиб келинг. Мен ҳамиша кўмаклашувга тайёрман.

Бундан кейин ҳам мен ўзим ёзган бир-икки мақоламни бу уйга олиб келганман. Ойбек домла уларни жиддий кўриб чиқиб, маъқул бўлса, ҳар доим қувватлаганлар.

Улуғлар бизнинг авлодни ана шундай меҳрибонлик билан тарбиялаб ўстиришган.

## «АЛПОМИШ»ГА ҲУЖУМ

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Тил ва адабиёт институтида ўзбек халқ ижоди ёзмаларининг бой фонди бор. Бу фонддаги ёзувларни ўзбек фольклоршунос олимларининг бутун бир авлоди республика бўйлаб қилган сафарларида йиққанлар. Дафтар саҳифаларига сафсар қалам билан баъзан араб ёзуви, баъзан кирилл ёзувида битилган бу матнлар ўзбек халқининг буюк маънавий бойлиги, таланти, ижодий меҳнатининг ёрқин намуналаридир. У вақтларда магнитофон ёки компьютер деган нарсалар бўлмаган. Қишлоқма-қишлоқ пиёда ёки аравада кезиб, заҳматкаш фольклоршунос олимлар гоҳ кундузи, гоҳида эса кечалари керосин лампаси ёруғида айтувчиларнинг сўзларини қўл билан ёзиб олиб, бу бебаҳо хазинани ташкил этганлар. Фольклор мутахассислари бу ерда сақланаётган асарларнинг қадру қийматини яхши биладилар. Ўзбек халқининг севикли ва машҳур достони «Алпомиш»нинг қўлёзма нусхалари ҳам шу фондда сақланади.

1951–1952-йилларда ўзбек эпоси «Алпомиш»га қарши бир неча ғаламислар томонидан кураш бошланди. «Правда Востока» газетасида «Алпомиш»ни қаттиқ қоралаб, уни халқ манфаатларига зид келувчи ғояларни ташвиқ этувчи асар деб кўрсатувчи мақола босилиб чиқди. Шу билан бу кураш авж олди. Ёзувчилар уюшмасида «Алпомиш»ни савалаш бошланди. Бу тўлқин кейин Фанлар Академиясигача етиб келди. «Алпомиш»га қарши кураш кўпчиликни чўчитиб қўйди. Чунки ўша вақтларда яна навбатдаги қатағон бошланган, бир қанча олимлар, ёзувчилар, педагоглар сохта айблар билан қамоққа олинган. Энди кимга навбат келар экан, деган хавотир ҳамманинг фикри-зикрида.

Ана шундай шароитда ЎзФА Ижтимоий фанлар бўлимида «Алпомиш» мақоласига бағишланган йиғилиш бўлди. Мен ҳам унда қатнашганман. Йиғилишга академик Ойбек раислик қилмоқда. Сўз кўзга кўринган фольклоршунос олимлардан бирига берилди. Бу одам «Алпомиш»нинг қандай қимматли адабий ёдгорлик эканлигини яхши билади. Аммо шароит шундайки, эртага бу одам ҳам қатағон қилинганлар қаторига тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Шу боис у олим ҳам: «Алпомиш» халқ манфаатларига хизмат қилмайдиган асар. У халқлар дўстлиги, интернационализмга путур етказди. «Правда Востока» газетасидаги мақолада эпоснинг зарарли томонлари тўғри танқид қилинган. Биз фольклоршунослар ундан ибрат олмоғимиз лозим. Ўзимиз йўл қўйган хатоларни тузатамиз. Бу хатоларни кўрсатган ўша мақола авторларидан миннатдормиз», каби фикрларни айтди.

Айтилган гапларнинг беҳуда, асоссиз экани ўша олимимизнинг ўзига яхши аён. Аммо жон сақлаш мақсадида бу киши шундай деб ҳайқирмоқда, қўлини пахса қилиб ноҳақ гапларни таъкидламоқда.

Ойбек жим. У индамай кулоқ солиб ўтирибди. Йиғилиш қатнашчилари шундай мўътабар фольклоршуносни бундай жазавага тушиб қолганининг сабаби-

ни яхши биладилар. Улар ҳам жим ўтиришарди. Ўша вақтда мен ҳам ёш илмий ходим сифатида шароитни англаб ўтирибман. Лекин бу бемаъни майнавозчиликка шоҳид бўлмоқ оғир. Мен — ҳали Академия тизимида ҳеч қандай мавқега эга бўлмаган бир ёш одамга бу шармандалиқ шунчалар таъсир қилган экан, асримизнинг улуф адиби ва мутафаккири академик Ойбекка қандай таъсир кўрсатганини тасаввур этиб кўринг.

Шу йиғилишдан сўнг академик Ойбекни мен ЎзФА Ижтимоий фанлар бўлими ишида учратмадим. Эшитишимга қараганда, Ойбекнинг нотоблиги кучайиб, ётиб қолган экан. Бу нотоблик тўғрисида муфассалроқ Ойбек домланинг рафиқалари профессор Зарифа Саидносированинг «Ойбегим менинг» китобида ўқимоқ мумкин.

Орадан бир оз вақт ўтди. ЎзФА Ижтимоий фанлар бўлимини бошқариш академик Фафур Фуломга топширилди. Фафур Фулом ўшандай мудҳиш шароитда барча чалкашлик ва ноҳақликни тўхтатиб, «Алпомиш»ни навбатдаги хуружлардан қандай қилиб сақлаб қолгани тўғрисида мен «Академик Фафур Фулом» деган китобчамда ёзганман.

Ойбек домланинг нотоблиги авж ола борди. Уни Тошкент яқинидаги Марказий шифохонага жойладилар. У ерда домла анча муҳлат даволандилар. Бироқ оғир дард у кишини тарк этмади.

## **БОБУРГА МУНОСАБАТ**

1956 йилда Шарқшунослик институтининг директори Сабоҳат Азимжонова менга Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърларини биргаликда нашрга тайёрламоқни таклиф қилдилар. Мен мамнуният билан рози бўлдим. Нашрга асос қилиб профессор А.Самойлович томонидан 1917 йили Петроградда босдирилган Бобур шеърлари тўпламини олдик. Иш бошланиб кетди. Бобурнинг оз сонли, лекин гўзал ва таъсирчан ғазаллари; кўпсон-

ли пурмаъно рубоийлари; нафис туйғуларни илҳом ва ҳаяжон билан ифодалаган маснавийлари фикримизни чулғаб олди. Ҳар куни бу шеърларни берилиб ўқиш, мағизини чақиш, матнини синчиклаб аниқлаш мен учун кўп ёқимли машғулот эди.

Ўша кунлардан бирида трамвайда тасодифан Ойбек домла билан учрашиб қолдим. Бу вақтда Ойбек домла саломатликлари оғирлашгани туфайли ЎзФА Президиумидан кетган эдилар. Мен эса 1954 йилда филология фанлари номзоди бўлганман. Шарқунослик институтида илмий котиб ва республика миқёсидаги қасаба союз идораларидан бирига бошчи эдим.

Мен Ойбек домлага салом бердим. У киши одатларига кўра очиқ чехра ва хушмуомалалик билан алик олдилар. Иккаламиз трамвай вағонида тик турганча суҳбатлашиб кетмоқдамиз.

— Ҳозир қайси мавзу бўйича ишламоқдасиз? — деб сўрадилар мендан Ойбек домла.

— Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърларини нашрга тайёрламоқдамиз, — деб жавоб бердим мен.

Ойбекнинг юзларида севинчли жонланиш пайдо бўлди. У киши баланд овоз билан ҳаяжон ва жўшқинликка тўлган ҳолда дедилар:

— Яхши, ишланг, ишланг, чиқади. Бобур жуда зўр, жуда яхши, гўзал иш!

Нотоблик туфайли Ойбек равон гапира олмас, шунинг учун бир-икки сўз билан фикрларини баён этмоққа интилардилар.

Бу тўлқинли муносабат буюк адиб ва олимнинг вужудини қамраб олган эди. Менимча, Бобурнинг отини эшитган заҳоти Ойбек ана шундай баланд кайфият ҳис этган; Бобурнинг содда, тушунарли, аммо чуқур самимият ва юксак бадиият билан йўғрилган шеърлари Ойбекнинг фикрида жонланган ва шундай ҳаяжонли муносабатни юзага келтирган эди. Соф, нафис поэзиянинг қадрини биладиган, сезадиган, идрок этадиган инсонгина улуғ шоирнинг отини эшитиши билан шундай ҳиссиётга берилиб кетмоғи мумкин.

Бобур шеърлари устидаги ишимиз тўғрисидаги хабарнинг Ойбек домла томонларидан шундай қизғин қарши олинishi менга қаттиқ таъсир кўрсатди. Қилаётган ишимизнинг аҳамияти менга янада яққолроқ кўринди.

Кейинчалик биз — Сабоҳат Азимжонова билан ҳамкорликда Бобурнинг шеърлар тўпламини ўзбек ва рус тилларида нашрга тайёрладик. Бу нашр 1958 йил Бобур таваллудининг 475 йиллигида амалга оширилди.

## **«ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ» ЖОНКУЯРИ**

1958 йилдан бошлаб Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Президиуми ўша вақтдаги ЎзФАнинг президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев ташаббуси билан «Ўзбек тили ва адабиёти» журналини нашр этдира бошлади. У Тил ва адабиёт институтининг журнали ҳисобланарди.

ЎзФА Президиуми бу журналнинг бош муҳаррири этиб академик Ойбекни тайинлади. Ойбек домла нотобликларига қарамай, бу журнални яратиш билан боғлиқ ишларни тўла бажардилар. Ойбек то ҳаётининг охиригача (1968 йилгача) журналга бош муҳаррир бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам Ойбек «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг асосчиси деб эътироф этилган ва ҳозиргача бу журналнинг бош саҳифасига Ойбекнинг сурати берилган ва унинг ёнига унинг шу журналнинг асосчиси экани ёзиб қўйилган.

1958 йил июнь ойида Ўз ФА президенти Ҳабиб Абдуллаев мени Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Тил ва адабиёт институтига директор этиб тайинладилар.

Белгиланган, аммо ёзилмаган қоидага кўра, Тил ва адабиёт институтининг директори «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг муҳаррир ўринбосари бўлар эди. Шунга кўра мен 1958 йил ўрталаридан бошлаб, журналда бош муҳаррир академик Ойбекнинг ўринбосари



вазифасини бажара бошладим. Бу ҳамкорлигимиз уч йил, то 1961 йилгача, яъни мен бошқа ишга ўтказилганимгача давом этди. Мен «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг котиблиги вазифасини ўша вақтда Адабиёт музейининг лаборанти бўлган Собиржон Мирвалиевга юкладим. (Ҳозир С.Мирвалиев филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби). Шу муносабат билан у кичик илмий ходимликка ўтказилди.

Шундай қилиб, академик Ойбек раҳбарлиги остида мен муҳаррир ўринбосари, С.Мирвалиев котиб бўлиб, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналини чиқара бошладик. Ўша йилиёқ журналнинг адади 1.000 га етди. Буни ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев катта ютуқ деб ҳисоблаганлар. Чунки ЎзФАнинг бошқа илмий журналлари зўрға 100 нусхада чиқар эди.

Академик Ойбек деярли ҳар кун икки кун ора институтга келар, журнал редакцияси учун ажратилган хонада ишлаб ўтирар эдилар. Бу хонада эски бир диван, икки-уч курси ва бир катта ёзув столи бўларди. У хонага ким кирса, Ойбек домлани диванда журнал материалларини ўқиб ўтирганини кўрар эди. Биз Ойбек домлани овора қилмаслик учун бу материалларни уйига элтиб бермоқчи ҳам бўлганмиз. Аммо домла бунга розилик бермаганлар. Институтга келиб, ўша хонада ўтириб ишлашни афзал кўрар эдилар.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг бош муҳаррири ижтимоий асосларда ишлар, демак маош олмас эди. Лекин академик Ойбек маош олиб ишловчилардан кўра кўпроқ ишлар эдилар. У кун бўйи ўша материалларни кўриб чиқиб, кўришга улгурмаган мақолаларни портфелга солиб, уйга олиб кетар эдилар.

Вақт ўтиши билан «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг обрўйи кўтарилди борди. Адади 20.000 га етди. Республика олий ўқув юртларидаги ўзбек тили ва адабиёти кафедраларининг ўқитувчилари, ўрта мактаблардаги тил ва адабиёт муаллимлари журналнинг фаол

ўқувчилари, мухбирлари бўлдилар. Улар журналга янги-янги материаллар юбориб турар эдилар.

1958 йили Ойбек асос солган бу илмий журнал ҳозир деярли ярим асрли тарихга эгадир. У ўзбек филологиясининг эътибор қозонган илмий нашри сифатида нашр этиб келинмоқда.

Академик Ойбек билан илмий ҳамкорлигимиз ҳам Собиржон Мирвалиев, ҳам мен учун шарафли, ибратли бир мактаб бўлган. Биз у вақтда ёш эдик. Мен 32—33 ёшларда, Собиржон эса 24—25 ёшларда. Ойбек домла ёшларга ҳамиша ғамхўр, меҳрибон, кечиримли бўлганлар. Шунинг учун бўлса керак, биз хизмат асносида айрим хатоларга йўл қўйганмиз.

Тил ва адабиёт институти Тошкент шаҳридаги Шайхонтоҳур мавзеида (Навоий кўчаси, 69) тўрт қаватли иморатнинг иккинчи қаватида жойлашган эди. Бу қаватнинг ярмини Адабиёт музейи эгаллаган. (Музей институт таркибида бўлган). Илмий ходимлар жуда зич жойлаштирилган, кўп ноқулай шароитда ишлар эдилар. Шунинг учун журнал редакцияси эгаллаган хонани илмий ходимларга вақтинча бўшатиб бермоққа мажбур бўлдик. Котиб музейдаги ўз ўрнида ишлар, бош муҳаррир Ойбек домла келганларида у кишига бир жой топармиз, деб фикр қилдик. У киши менинг хонамда ишласалар ҳам бўлади, деб ўйладим мен.

Бир куни Ойбек домла менинг ҳузуримга кириб келдилар. Мен дарҳол ўрнимдан туриб саломлашдим. Ўтирмоққа таклиф қилдим. Домла саломлашдилар, аммо ўтирмадилар. Тик турганча менга қараб дедилар:

— Нега журналнинг хонаси олиб қўйилди?

Мен у кишига аҳволни тушунтирган бўлдим. Домланинг кайфиятлари нохуш эди. Мен бу улуғ зотни биринчи ва охири бор бундай кайфиятда кўришим. Домла қатъий, рад қилиб бўлмайдиган ҳолда дедилар:

— Бўлмайди. Топинг, топинг!

Мен Ойбек домлага бу иш вақтинча бўлган, бугун-эрта албатта ҳал қиламиз, ҳеч кўнглингизга ол-

манг, деган маънода узр сўраб гапирдим. Домла индамай тингладилар. Сўнгра ўшандай нохуш кайфиятда хайрлашиб, хонадан чиқиб кетдилар. Мен хато бўлганини, бемаслаҳат иш қилиб, домлани ранжитиб қўйганимни тушундим. Шунинг учун ҳам изтироб чекдим. Албатта, ўша куниёқ хона бўшатилды. Редакция учун олдинги шароит тикланди. Бош муҳаррир ва котиб биргаликда ўз ишларини бир жойда давом эттирдилар.

Ойбек домла бу кўнгилсизликни ҳеч қачон эсга олмадилар. Худди ҳеч нарса бўлмагандек, менга нисбатан бўлган ёқимли муносабатларини сақлаб қолдилар.

Бу воқеани ҳикоя қилишдан мақсадим ҳам бир оз кўнглимни бўшатиш, ҳам ўсиб келаётган ёш авлодни катта авлодга нисбатан назокатли, ҳурматли муомалани ҳеч қачон унутмасликка чақирмоқдир. Хатолардан сақланинг, ёш дўстларим! Катталарнинг иззат-ҳурматини жойига қўйинг. Тоқим, кейинчалик йўл қўйилган хатолар учун пушаймон тиглари ичингизни тирнаб турмасин!

Академик Ойбек хизмат юмушлари ижросида меҳнат интизомига қаттиқ риоя қилар эдилар. Гарчи биз институтимизнинг фахру ифтихори бўлмиш икки академигимиз Ойбек ва Фафур Ғуломга ҳамиша ҳурматли муносабатимизни сақласак-да, улар иккалалари ҳам дирекция, бўлим бошлиқларига интизом билан ёндашар, уларга намойишкорона ҳурмат кўрсатиб, уларнинг мавқеъ ва ихтиёрини кўтармоққа ҳаракат этишар эди.

Бир куни Ойбек домла менинг ҳузуримга — Тил ва адабиёт институтининг директори кабинетига кириб келдилар. Ёз пайти. Деразалар очиқ. Хона қуёш нурларига тўлган, кўркам бир пайт эди. Домланинг ёнларида рафиқалари Зарифа опа. Ойбек домла башанг кийинган. Янги, эндигина тикилган хушбичим костюм у кишига жуда ярашиб турибди. Крахмалланган оқ қўйлак ёқасига ёпишган рангли галстук ҳам шу либосга муносиб. Ранглари тоза. Лабларида енгил табассум. Зарифа опа ҳам яхши кайфиятда, пардозли. Ҳар икка-

лаларининг ҳам димоғлари чоғ, кайфиятлари ҳам тантанавор. Мен дарҳол ўрнимдан туриб, улар билан саломлашдим. Ўтирмаққа таклиф қилдим. Улар ўтиришди.

Ойбек домла менга қараб Зарифа опани кўрсатиб: — Мана, мана, — дедилар.

Бу пайтларда Ойбекда нутқ тобора йўқола бормоқда эди. Гаплашмоққа қийналардилар.

Бу сўз «Мана Зарифахоним ҳамма гапни айтадилар», деганларини билдирарди.

— Бизниқига тўйга таклиф қилиб келдик. Марҳамат қилиб борсангиз. Қизимиз Гуля турмушга чиқмоқда.

Мен уларни табрикладим. Ёшларга бахт-саодат тиладим.

Академик Ойбек ва профессор Зарифа опа уларнинг фарзандлари ёшида бўлсам ҳам, ушбу даргоҳнинг бошлиғини ҳурмат қилиб, ҳаммадан олдин уни ўз оилавий тантаналарига таклиф қилиб келишган эди.

Мен ўша тўйга бордим. Ҳовлида ёзилган катта дастурхон атрофига йиғилган меҳмонларни табриклаб, хуш келибсиз, деган гапни Ойбек домла ёзиб қўйган эканлар. Уни Иззат Султон ўқиб берди. Мен Ойбек домланинг профессор Виктор Васильевич Решетов билан бирга ярим рюмқадан узум шарбати кўтарганларига гувоҳ бўлдим. Шунда Ойбек домла табассум билан Виктор Васильевичга бир сўз дедилар, иккалалари узоқ кулишди.

Улар ёшлик, соғлик-саломатлик йилларини эслашган бўлса керак.

## ИНСТИТУТ КУНДАЛИКЛАРИ

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Тил ва адабиёт институтида ёш олим ва олималар кўп эди. Улар орасида Ойбекнинг ўғли Омон Тошмухаммедовнинг рафиқаси Хулқар Олимжонова ҳам бўлган. Хулқархон орқали биз гоҳо Ойбек домлага айрим илмий материалларни

кўриб чиқиб, фикр билдирмоқ учун юборар эдик. Чунки аста-секин домланинг нотобликлари кучайиб, баъзан институтга кела олмай қолган пайтлари ҳам бўлар эди.

Бир куни мен Ойбек домлага бир аспирантканинг номзодлик диссертациясини тақриз учун жўнатдим. Орадан икки-уч кун ўтди. Ойбек домла ўзлари институтга келиб қолдилар. У киши ўша диссертацияни ўзлари олиб келиб менга топширдилар. Иш тўғрисида фикрингиз қандай? — деб домладан сўрадим. Домла, иш сал заиф, унинг устида яна озгина ишлаш керак, дедилар. Қандай ишлаш кераклиги, нималар қилинмоғи лозимлигини ҳам айтдилар. Шуларни ёзиб келтирган эканлар, менга бердилар. Мен диссертантнинг қобилиятлилигини, ўз фанини яхши биладиган, қалами ўткир, фикри теран, истиқболли ёш мутахассис сифатида домлага таърифладим. Сизнинг айтганларингизни албатта амалга оширажак, дедим. Ойбек домла бу гапларни диққат билан тингладилар. Чехралари анча ёришди. Яхши, яхши, майли, дедилар.

Ойбек домланинг маслаҳатларини инобатга олиб, диссертант ўз ишини такомилга етказди. Ёқлаш олдидан иш билан қайта танишган академик Ойбек унга ижобий тақриз ёзиб бердилар. Диссертация ёқлови муваффақият билан ўтди. Ўша ёш мутахассис кейинчалик таниқли олима, педагог бўлиб етишди. Олий мактабда дарс бериб доцентлик унвонига сазовор бўлди. Ҳозир у пенсияда.

Академик Ойбек ёш адабиётшунослар авлодини тайёрлашда ана шундай ёрдам кўрсатар эдилар. Бундай мисолларни кўп келтириш мумкин.

Ойбек бу масалада ҳатто унинг ўзига қарши чиққан, унга туҳмат тошини ёғдирганларга ҳам яхшилик қилган.

Адабиётшунослик соҳасига адашиб кириб қолган бир гумроҳ (XX аср) 50-йилларнинг бошидаги нотинч шароитда республика матбуотида Ойбекка қарши катта бир мақоласини чоп эттирди. Бу мақолани ўқиган ҳар

бир мутахассис бу қалбаки «олим»нинг адабиётшуносликдан мутлақо беҳабар бир кимса эканини дарров пайқаб олар эди. Бу мақола бошдан оёқ тухмат, ёлғон, чаласаводликнинг қоришмасидан иборат.

Ўша вақтда Ойбек домла оғир нотоб бўлиб, Марказий шифохонада даволанаётган эдилар. Мен кейинчалик Зарифа опадан сўрасам, у киши бу мақолани Ойбекка кўрсатмаганларини айтдилар. Хайрият. Йўқса, бечора беморга бу қандай зарба бўлмоғи мумкин эди.

Кейин йиллар ўтиб, вақтлар ўзгарди. Мамлакатда сал илиқ шароит («Оттепель») юзага келди. Тухматчи ва тирноқ орасидан кир қидирувчиларнинг иши юришмай қолди. Энди ўша Ойбекка тухмат билан чиққан гумроҳ тавба-тазарруъ йўлига ўтди. Унинг ифлос қилмиши кўп одамнинг қаҳрини келтиргани учун, у ишни бевожита Ойбек домланинг ўзларидан бошлаган.

Бир куни Ойбек домла институтга келмаган кунлари «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг масъул котиби Собиржон Мирвалиев менга бир мақолани топширди. Мақоланинг тагида бош муҳарриримиз академик Ойбекнинг «Босилсин» деган ёзувлари ва имзолари бор эди. Мақола муаллифи эса ўша тухматчининг ўзи. Мен ҳайрон қолдим. Нега Ойбек бу мақолани журналда босмоққа рухсат берганлар.

Кейин билсам, ўша гумроҳ Ойбек домланинг уйларига бориб тавба-тазарруъларини айтган. Сўнг ушбу мақолани босдириб чиқаришга рухсат сўраган. Ўшанда унинг диссертация ҳимоясига йўл очилган бўлади.

Бағри кенг, шафқатли, одамларга фақат яхшилик қилишга одатланган, бировга ёмонлик қилишни умуман билмайдиган улуғ устоз, покдомон инсон Ойбек бу мақолани «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида босилмоғига рухсат берганлар. Катта ёшли бу товламачи мақоласини келтириб, журнал редакциясига топшириб кетган.

Мен бу ишдан қаттиқ ранжидим. Биринчи ва охириги маротаба устознинг фикрларини инобатга олмасликка

қарор қилдим. Мен масъул котибга бу мақолани ҳеч қайси ҳолатда ҳам нашр қилмаслик тўғрисида топшириқ бердим. Институт аҳлига эса агар, яна ўша кимса Тил ва адабиёт институтига келгудай бўлса, уни институтга киритмасликни; институт бўлимларидан бирортаси у билан ҳеч қандай муносабатда бўлмасликни буюрдим.

Эҳтимол, бу масалада мен бир томонлама ва субъектив равишда иш тутгандирман. Аммо бунинг сабабини айтмоғим шарт.

Албатта инсон боласи беҳато бўлмайди. Ҳаммамиз нуқсон ва гуноҳдан холи эмасмиз. Лекин ҳаётда кечирилмас хатолар ҳам бўлади. Ўз халқи, ўз ватанига хиёнат кечирилмас хатодир!

Шундай тушунчалар борки, улар бевосита ватан ва халқ билан чамбарчас боғлиқ. Хоразмий ва Фаробий, Беруний ва Ибн Сино, Улуғбек ва Навоий, Бобур ва Нодира, Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Фурқат, Ҳамза ва А.Қодирий, Фафур Фулом ва Ойбек; Гўрўғли ва Алпомиш, Равшанхон ва Тоҳир-Зухра... бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин, ўзбек халқи маънавий дунёсининг энг қимматли ва азиз бўлганлари. Буларга ҳамла қилганлар ўзбек халқига, унинг жонажон ва севимли ватанига ҳамла қилган бўладилар. Буни кечириб бўлмайди. Кимки, ўзини онгли инсон деб билса, у ана шундай кечирилмас хатолардан ўзини эҳтиёт қилсин. Чунки бундай хатоларга йўл қўйган кишини бирор одам кечирса ҳам, жамият ва тарих ҳеч қачон кечирмайди!

1955 йилда академик Ойбекнинг туғилганига 50 йил тўлишига бағишланган тадбирлар бўлиб ўтди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абдулла Тўқаев кўчасида жойлашган иморатнинг катта мажлислар залида одамга лиқ тўла. Шу ерда Академия одамлари Ойбекнинг юбилейини нишонлаганлар. Маърузалар бўлган, табрик сўзлари айтилган. Йиғилиш охирида юбиляр — академик Ойбекнинг йиғилганларга мурожаатини Солиҳ Қосимов ўқиб эшиттирди. Мен уни жон

қулогим билан тинглаганман. Ўша сўзни Ойбек қуйидаги гаплар билан тугаллаган эдилар: «Мен бахтиёрманки, бутун ҳаётимни, ижодим, билимим, куч-қувватимни менинг учун чексиз севикли бўлган ўзбек халқига бағишладим».

Кимки, Ойбекни кўрган, билган бўлса бу юрак сўзларининг соф ҳақиқат эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Ойбек ўз халқи учун яшади, ижод қилди, уни чин муҳаббат билан севди. Шунинг учун ҳам у халқнинг ўчмас муҳаббатига сазовор бўлди. Ойбек учун халққа муҳаббат умумий тушунча эмас эди. Ойбек ўша халқнинг ҳар бир заррасига — сизга, менга, анави кишиларга, ёнидаги одамларга, ҳамма-ҳаммага муҳаббат билан яшар, уларни севар, уларга кўмаклашар, оғирини енгил қилишга, мушуқларини осон қилишга интилар эди. Ойбек ўз халқига муҳаббати, унинг инсонпарварлиги, халқпарварлиги каби инсоний фазилатлари билан халқи қалбидан чуқур ўрин олгандир.

## ЛАВҲАЛАР

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1947—48-йилларда ўтказган йиғилишида Ойбекка қарши очиқ хуруж бўлганини мен кўрганман. Ўша вақтда Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси, Олий Совет депутати, энг машҳур ва обрўли адиблардан эди. Шу йиғилишда бир рус ёзувчиси Ойбекка қарши тухмат ва иғво билан чиққан. У бундай деди:

— Ойбек яқинда Москвада СССР Ёзувчилар союзининг пленумида сўзлаган нутқида жамоатчиликни ғафлатга солувчи гапларни гапирди. У дедикки, бугунги ўзбек шеъриятида замонавий мавзудаги шеърини асарларнинг сонун саноғи йўқ. Қани ўша асарлар?

Ойбек йиғинга раислик қилмоқда эди. Бу киши дарров ўрнидан туриб жавоб бердилар:

— Мен турли газета ва журналлардаги кўплаб чиқаётган шеърларни кўзда тутганман.



Дарҳақиқат, бундай шеърлар деярли ҳар куни матбуотда босилар, радиода ўқилар эди. Наҳотки ўша ёзувчи шуларни билмаган бўлса?

Барибир ўша мажлисда Ойбекка қарши ҳужум давом этди. Кўп куракда турмайдиган гаплар айтилди.

Ё ўша йиғилишда, ёки бирор бошқасида Ойбекнинг сўзга чиқиб гинахонлик билан бундай тухматларга жавоб берганига ҳам шоҳид бўлганман. Шунда Ойбек тахминан бундай деган эдилар: — Мен Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилсам, яна «Шарқ юлдузи» журналининг муҳаррирлигини адо этсам; булардан ташқари, Фанлар Академиясида бир қанча ижтимоий фанларга оид институтларнинг фаолиятига бошчилик қилсам. Ахир бу ишлар кўп вақт олади-ку. Шунга қарамай икки ой отпускаи олиб, бир роман ёзиб келтирдим. («Олтин водийдан шабадалар» романи кўзда тутилган. — А.Қ.). Наҳотки, Ёзувчилар союзида биттагина Ойбек ишлаши керак, холос? Нега бошқа ёзувчилар ишламайдилар? Нега янги асарлар ёзилмайди?

Мен бу вақтда талаба эдим. Лекин Ёзувчилар союзида бўладиган тадбирларда бўлар эдим. Шундай йиғилишларга қатнашганман ва айтилган гапларни ўз қулоғим билан эшитганман.

Гоҳо ўйланиб қоласан киши. Тарихга назар ташласанг кўрасанки, ҳар бир таланти ҳамиша қандайдир тазйиқ, кулфат-уқубатларга мубтало бўлган. XX аср ўзбек адабиётида Ойбек, Фафур Фулом, Шайхзода сингари талантилар кўп эмас эди-ку. Нега энди булар ҳар доим қандайдир хуружларга учраб турган. Бу аҳвол уларнинг соғлиғига зарар етказгани, умрини қисқартиргани аён-ку!

Мен Ойбек билан биринчи бор шахсан танишиб, суҳбат қурган вақтим 1950 йилда эди. Ўшанда Ойбек домлада нотоблик бошланган чоғлар эди. Бу муҳтарам зотни ҳаётининг охиригача билганман. У кишини ҳеч қачон соғ-саломат, бардам, қувноқ ҳолда кўрмадим. Бу одам нотобликни мардонавор енгиб, ундан устун чиққан ҳолда яшар ва ижод қилар эди.

1965 йилда Ойбекнинг 60 ёшга тўлганини Ўзбекистон жамоатчилиги кенг нишонлади. Мен у вақтда Ўзбекистон Кинематография Давлат Комитетининг раиси эдим. Кўплар қатори мен ҳам Ойбек домлани бу шонли сана билан табриклаганман. Мен ўз табрик сўзимда Ойбекнинг ўзбек маданияти соҳасида тутган баланд мавқеъини Ўзбекистон учун гоаят муҳим аҳамиятга эга бўлган буюк наҳрлар Сирдарё ва Амударёларга ўхшатган эдим. Бу икки улуғ дарё бирлашиб, буюк Орол денгизини яратганлар. Ойбек ижодиёти ҳам ана шундай улуғвордир, сербаракадир. Афсуски, энди Орол денгизи ҳам қуриди. Ойбек ҳам орамизда йўқ.

\* \* \*

Урушдан кейинги йилларда (1949 йил) Ойбек бир неча рус ёзувчилари билан бирга Покистонда бўлди. У ерда бўлиб ўтган ёзувчилар конгрессида қатнашди. У вақтларда Ўзбекистондан бирор арбобнинг чет элга чиқиши камдан-кам учрайдиган воқеа эди. Бу сафар Ойбек ижодида ўз аксини топган. Ойбек «Покистон таасуротлари» сарлавҳали очеркларни ёзди. Улар 1950 йилда матбуотда бирин-кетин эълон қилинди. Яна Ойбек Покистонда кўрганлари тўғрисида «Нур қидириб» повестини ҳам яратди.

Бу повестдан бир парча газетада босилди. Мен уни ўқиган эдим. Бу парча кўп ўқувчиларнинг диққатини ўзига тортди. 1958 йилда эса «Нур қидириб» повести Тошкентда алоҳида китоб ҳолида нашр этилди.

1959 йили мен «Нур қидириб» повестини диққат билан ўқиб чиқиб, асар тўғрисида кичик бир мақола ҳам ёзган эдим.

«Нур қидириб» повестининг асосий қаҳрамонлари Аҳмад Ҳусайн тараққийпарвар зиёли ва унинг дўсти Искандар исмли бир қиз. Улар тинчлик, демократия ва озодлик курашчилари. Бу кураш оғир ва машаққатли шароитда давом этади. Реакцион кучлар ҳамиша уларга ҳужум қилади. Аммо илғор фикрли зиёлилар чекинмай-

дилар. Улар ўз юксад ва олижаноб мақсадларининг ғалаба қозонишига ишонадилар ва шунинг учун кураш олиб борадилар.

1959 йили Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлди. Мен ҳам унда қатнашганман. Агарда декада дастурига кўра бирор жойда ёзувчи — академик Ойбек билан учрашув бўладиган бўлса, унда иштирок этиб, сўзга чиқмоқ ниятим ҳам бор эди. Лекин униси ҳам, буниси ҳам амалга ошмади.

\* \* \*

1959—1960-йиллар. Бир куни Ўзбекистон Фанлар Академиясининг вице-президенти йиғилиш ўтказди. Академик Ойбек бу вақтда ҳеч қандай расмий лавозимни эгалламаган эди. Аммо у бирор йиғилиш ёки илмий кенгашга чақирилса, ўз вақтида келар, унда иштирок этар, охиригача ўтирар, муҳокама этилаётган масалага одатдагидек, фаол муносабат кўрсатар эди. Бу вақтда Ойбек домладаги оғир нотоблик шундай кўзга ташланиб турар эди. Унинг нутқи бузилган. Тил фикрни ифодаламоққа ожиз. Кўл уни ёзмоққа қийналади. Аммо қулоқ яхши эшитилади. Мия тўла ишлайди. Тафаккур теран. Фақат уни баён этмоқ мушкул.

Мажлис залидаги узун стол атрофида ҳамма ёнма-ён ўтирибди. Мен Ойбек домланинг ёнларидаман.

Мажлизда мусиқа ва мусиқашунослик тўғрисида сўз борди (У вақтда Санъатшунослик институти Фанлар Академиясига қарар эди). Раислик қилувчи деди:

— Ҳозир ўзбек мусиқасини ривожлантириш ва унинг истиқболи тўғрисида бир илмий йиғин ўтказишимиз керак.

Шунда Ойбек домла ўзларича нималардир дедилар. У киши раисга ёки ёнларида ўтирган менга эмас, ўзларига ўзлари нималардир деб гулдирардилар. Аммо сўзни талаффуз этиш қийин бўлганидан овоз қаттиқроқ чиқди, эшитганлар фаҳламадилар. Мен яқин ўтирганим учун овозни аниқ эшитдим, лекин дарҳол маъносини

фаҳмлай олмадим. Йиғин тугади. Ҳамма тарқала бошлади. Ойбек домланинг мусиқа тўғрисида мажлис чақирмоққа оид таклифга жавобан айтган гапларининг мағзини мен кейинроқ чақдим. Домла деган эканлар:

— Композитор йўқ-ку, мажлис чақирган билан мусиқа бўлармиди!?

\* \* \*

Ойбек табиат гўзаллигини ғоят чуқур ҳис этар, баҳорий боғлар таровати, дов-дарахтларнинг яшиллигидан чексиз завқ олар эдилар. У ҳиссиёти жуда бой ва нозик бўлган бир инсон эди.

Тошкент баҳори кўркам, ҳар ёнда кўм-кўк майсалар бош кўтарган. Ўриклар, олча, гилослар гуллаган. Шаҳар кўчаларини ўраб олган сон-саноксиз дарахтларнинг куртаклари ёйилиб, ёш ва чиройли баргчалар аста-секин улғайиб бормоқда...

Шундай нозик ва гўзал кунлардан бирида Ойбек домла билан Шайхонтоҳурдаги яшил боғча яқинида учрашиб қолдик. Саломлашганимиздан сўнг Ойбек домла атрофдаги кўркам манзараларни кўрсатиб, ҳаяжон билан дедилар:

— Қаранг, гўзал, гўзал, жуда соз, жуда яхши!

Бу сўзларни бирма-бир айтгунча домла анча қийналдилар. Аммо айтилган гапнинг бу улуғ инсоннинг вужудини қоплаб олган тўлқин, табиат гўзаллиги туғдирган буюк завқ келтириб чиқаргани шундай сезилиб турарди. Гарчи сўзлар эшитилиши аниқ бўлмаса-да, сўзловчининг қиёфасидаги ўзгаришлар, талаффуздаги титроқ ҳам шуни кўрсатиб турар эди.

Ҳар йили эрта баҳор навқиронлиги табиат гўзаллигига оро берган пайтда гўзал инсон Ойбек домланинг табиат чиройига шайдолиги ёдимга келади, ундан она табиатни қадрлаш ва севиш дарсини такрор-такрор олгандай бўласан, киши.

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ижтимоий фанлар бўлими қошидаги илмий кенгаш йиғилишида Шарқшунослик институтида ишловчи бир ёш йигит тарихшунослик бўйича номзодлик диссертацияси ёқлади. Диссертант ўз мавзуини мукаммал эгаллаган, уни илмий жиҳатдан ҳал қилганини расмий оппонентлар таъкидладилар. Ҳимоя одатдагидек давом этмоқда. Шу пайт илмий кенгаш аъзоларидан бири диссертантга бир неча қалтис саволлар берди. Бутун зал жимиб қолди. Диссертант бу саволларга қандай жавоб берар экан? Диссертант олдин сал тўхтаб, сукут сақлади. Сўнгра у фикрини йиғиб олиб, саволларга жуда ўринли, тўғри, аниқ жавоблар берди. Хотирда сақлаган ишонарли маълумотларни келтирди. Шу билан ўз мавзуи бўйича етук билимдонлигини, ўз фикрларини асосли равишда ҳимоя қила олажагини кўрсатди.

Раислик қилувчи савол берган кишидан, жавоблар сизни қониқтирдими, деб сўраганида у одам тўла қониқтирди, раҳмат деб жавоб берди.

Илмий кенгаш йиғилишларида қарсак чалиш одат бўлмаган. Йўқса диссертантнинг бу жавоблари қарсак билан олқишланса бўлар эди.

Фақат биринчи қаторда ўлтирган бир илмий кенгаш аъзосининг бўлиб ўтган савол жавобларидан мамнунлик изҳор этган овози эшитилди:

— Яхши, яхши, яхши!

Бу академик Ойбекнинг овози эди.

Ўзбекистон Фанлар Академиясида Президиум юқори раҳбар орган ҳисобланар эди. Унга Академия президенти ва унинг ўринбосарларидан ташқари айрим илмий соҳаларнинг пешқадам арбобларидан баъзилари ҳам аъзо этиб сайланар эди.

Ҳаётининг охириги йиллари академик Ойбек ижтимоий фанлар соҳаси бўйича ЎзФА Президиумининг аъзоси бўлганлар. Ойбек Президиум мажлисларида

кўпинча индамай ўтирган. Эҳтимол шу билан ўша мажлисларнинг моҳиятига ўз муносабатини билдирган. Билмадим. Ҳар ҳолда бу одамдаги нотоблик сўзлаш қобилиятини сусайтиргани маълум.

Агар Президиум мажлисида муҳокама этилаётган масала маъқул бўлса, унда домла уни қувватлаб «яхши, яхши» деб қўяр эканлар.

Ўша вақтдаги академия ходимларидан бири истеҳзо билан, Ойбек Президиум мажлисида аҳёнда бир «яхши, яхши» деб қўйгани учун ЎзФА Президиум аъзоси ҳисобланади, дегани қулоғимга чалинган.

Менинг имоним комилки, шундай гапни гапирган одам Ойбекнинг бирор асарини ўқимаган, агар, мободо ўқиган бўлса, ҳеч нарсани тушунмаган ва тушуна олмас ҳам эди. Ўша одам тақдир уни қандай буюк бир зот билан дуч келтирганини идрок эта олмаганича ўтиб кетди. Аммо бу ҳам аён ҳақиқатки, Ойбек сингари одам билан асрдош бўла туриб, бундай саодатни ҳис этмайдиган кимсалар ҳам оз эмас эди.

Мен юқорида Ойбекнинг «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаliga бош муҳаррирликни қандай адо этгани ҳақида айтиб ўтдим. Ойбек тинимсиз ишлар эди. У илмий тадқиқотлар, диссертациялар билан танишар, улар бўйича йўл-йўриқлар берар эди. Тил ва адабиёт институтида бирор муҳим тадбир Ойбекнинг иштирокисиз ўтмасди. Унинг ҳар бир иш куни илм-фанга, одамларга фойдали машғулот билан зич бўлган ҳолда кечар эди. Бас, шундай экан, Ойбекка нисбатан истеҳзо билан гапирувчиларнинг қандай қилиб бунга тили борганига ҳайратда қоласан, киши!

\* \* \*

Тил ва адабиёт институтидаги суҳбатларимиздан бирида мен Ойбек домладан сўрадим.

— Сиз қандай қилиб ёзасиз?

Домланинг айтганларидан мен англадимки, у киши ёзув машинкаси ёнига ўтириб, бармоқ учи билан

машинканинг ҳарфларини бирма-бир босадилар, шу билан матн пайдо бўла боради.

Бу гап жуда қийинлик, ҳатто айрим ҳаракатлар ёрдамида айтилди. Лекин мен уни тушундим ва эслаб қолдим.

Профессор Зарифа Саидносирова (Ойбек домланинг рафиқалари)нинг «Ойбегим менинг» китобида келтирилганки, Зарифа опа Ойбекнинг гапларини тушунар эканлар. (Уни бошқалар тушунмоғи қийин). Шунинг учун Ойбек домла айтиб турсалар, опа ёзиб олар эканлар.

\* \* \*

Кеч куз пайти. Одатдагидек мен Ойбек домланинг ҳовлиларига бир мақола кўтариб борганман. У вақтда мен Шарқшунослик институтида кичик илмий ходим эдим. Мақолага Ойбек домла тавсия ёзиб берсалар, уни Академия «Ахборот»ида нашр этмоқ мумкин бўлади.

Ойбек домла мени кутиб олиб, хонага бошладилар. Стулга ўтирдик. Домла мақола билан танишиб чиққач, уни нашрга тавсия этувчи имзо чекдилар. Мен раҳмат айтиб, хайрлашиб хонадан йўлакка чиқдим. Ойбек домла мени кузатиб чиқдилар. Мен қозикдан плашни олмоқчи бўлганимда домла ҳам қозикқа қўл чўзмоқчи бўлдилар. Ваҳоланки, қўлда оғриқ, у кўтарилмайди. Лекин домла плашни қозикдан олмоқчилар. Албатта, мен дарҳол ва тез плашни қозикдан олдим ва кийдим. Мен сездимки, домла уйларига келган меҳмонга у хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, тўнини кийгазиб кузатмоққа одат қилганлар, ҳозир ҳам ўша одат бўлган нарсани амалга оширмоқчилар.

Мен Ойбек домла билан яна бир бор хайрлашиб, уйдан чиқдим.

Лекин Ойбек домланинг меҳмонга ҳурмат юзасидан кўрсатган ибратлари менга бир умрга сабоқ бўлди. Шу-шу агар бирор киши менинг ишхонамга кириб, пальто ё плашини менинг хонамдаги қозикқа илган бўлса, қайтиши олдидан хайрлашув асносида унинг

тўнини кийгазиб қўймоққа ҳаракат қиламан. Яна шу одатни бошқаларга ҳам ташвиқ этаман.

Бир куни мен Фарғона вилоятидаги бир шаҳарнинг бошлиғи билан унинг кабинетида хизматга оид ишлар бўйича суҳбатда бўлдим. У вақтда мен Ўзбекистон Кинематография Давлат Комитетининг раиси эдим. Яъни марказдан келган баланд мартабали бир киши. Суҳбат тугагач, мен ва мен билан бирга келган кишилар ўша бошлиқ билан хайрлашдик. Вешалка турган жойга етганда иш хонасининг эгаси бўлмиш бошлиқ дарҳол ундан менинг пальтомни олиб, менга кийгазиб қўйди. Мен бундай муомалани мамнунлик билан қабул қилдим. Аммо кўрдимки, бу ерда бўлганларга бу эриш кўринди. Шунда мен суҳбатдошларимга Ойбек домланинг уйга келган хоҳ катта, хоҳ кичик меҳмонга иззатли муносабат кўрсатиб, ҳатто қўл ишлашга қийналса-да, меҳмоннинг тўнини кийгазиб қўймоққа интиланларини ҳикоя қилиб бердим. Хулоса қилиб ўша шаҳар бошлиғига дедим:

– Сиз Ойбек домланинг шундай ибратли ишларини такрорладингиз. Раҳмат. Бу хайрли иш ҳар ерда одат бўлиб қолсин.

\* \* \*

Биз ишлаган вақтларда катта мажлислар кўп бўлар эди. Шундай мажлислардан бири Тошкентда айни қиш совуқлари авжига чиққан пайтда бўлди. Эрталаб соат 10 да бошланган конференция узоқ чўзилиб, кечгача давом этди.

Ҳаво совуқ. Қор гуппиллаб ёғиб турибди. Шаҳар кўчаларини тизза бўйи қор қоплаган. Конференция ҳали бери ўз ишини тугаллайдиган кўринмайди. Ойбек домла, Шарқшунослик институтининг директори Сабоҳат Азимжонова ва мен шу конференцияга делегат эдик. Танаффус вақтида Ойбек домладан Сабоҳат Азимжонова ва мен конференция тугагач, домланинг автомобилида бирга кетмоққа рухсат сўрадик. Чунки учаламиз



ҳам бир томонда, бир-бирига яқин кўчаларда яшардик. Домла дарҳол розилик билдирдилар.

Конференцияда сайланганларга овоз бериш тугаганда ярим кеча бўлган эди. Аммо кутилмаган бир ҳодиса бўлди. Сабоҳат Азимжонова саноқ комиссиясига сайланди. Энди у киши бюллетенларни санашда иштирок этмоғи керак. Бу иш бир-бир ярим соат давом этади. Баъзилар секин кета бошладилар. Мен залда ўлтирибман. Ойбек домла катта залга кириб келдилар. У киши кимнидир қидирмоқда. Албатта, ҳалиги келишувимизга кўра бизни қидирмоқдалар. Мен кўринмай кўяқолай, дедим. Чунки бизни топа олмасалар, ўзлари уйга кетишлари мумкин. Мен эса саноқ комиссиясидаги шеригимни кутмоғим шарт. Шунда мен учун яна бир кутилмаган ҳодиса содир бўлди.

Ойбек домла катта зални айланиб чиқиб, қидирган кишиларни топмагач, ўртадаги кўзга кўриниб турадиган бир жойга келиб ўтирдилар. Энди у киши бизни кутмоқчи. Мен домланинг ҳузурларига келиб саломлашдим. У кишига Сабоҳат Азимжонованинг саноқ комиссияси ишида қатнашаётганини айтдим. «Энди домла, бу ишнинг битишини кутмасдан уйга қайтаверинг. Мен эса Сабоҳат Азимжонованинг бўшагини кутиб қоламан» дедим. Ойбек домла мени диққат билан тингладилар ва бир сўз билан жавоб бердилар:

– Йўқ!

Иккаламиз залда ўша ерда узоқ ўтирдик. Кекса, нотоб одамга иш кўпайтириб қўйганимга, толиқтирганимга мен кўп афсус қилдим. Лекин бўлар иш бўлган эди.

Бирор соат ўтиб, саноқ комиссияси ўз ишини тугатди. Ҳисоб берди. Конференция ёпилди.

Мен Сабоҳат Азимжоновани топиб келдим. Ойбек домла билан учаламиз бинодан ташқарига чиқдик. Қор ёғиб ётибди. Йўллар оппоқ ва қалин қорга тўла. Вақт тунги 1–1.30лар бўлса керак. Ойбек домланинг ЗИМ 96–10 автомобиллари пойлаб турган экан. Учаламиз ав-

томобилга ўтирдик ва йўлга чиқдик. Узоқ юрдик. Қорда машина тез юра олмайди. Масофа ҳам олис. Соат тунги 2 бўлмоқда. Ниҳоят, Сабоҳат Азимжонова яшайдиган кўча бошига келдик.

— Мен шу ерда тушиб қолайин. Сизлар йўлда давом этингиз. Бурилиб ўтирманглар, — дедилар опа.

Ойбек домла ҳайдовчига:

— Бурил, ҳайда! — дедилар.

Автомобиль ўша кўчага бурилди. Озгина юриб опанинг уйлари эшиги олдида тўхтади. Опа хайрлашиб машинадан тушди. Мен ҳам машинадан тушдим. Опани дарвоза олдигача кузатдим. Эндиги кўча Ойбек домланинг кўчалари.

— Домла, сиз уйда қолинг. Кейин машина мени элтиб кўяр, — дедим.

— Йўқ! — дедилар домла.

Автомобиль тўғри бизнинг кўча сари кетди. Мен уйга етиб келдим. Машинадан тушиб домла ва ҳайдовчи йигит билан хайрлашдим. Автомобиль орқага бурилиб, Ойбек домланинг кўчалари томонга юриб кетди.

Қишнинг қорли тунида Ойбек домла оғир нотоб эканлигига қарамай, ҳар иккала ҳамроҳини уйига элтиб кўйиб, хотири жам бўлганидан кейингина ўз уйига қайтдилар.

Мана шу сафар ҳам менга мактаб бўлган. Биринчидан, сўз берган киши албатта ўз сўзининг устидан чиқмоғи керак. Ҳеч қандай сабаб ё баҳона назарга олинмайди. Иккинчидан, ўз ҳамроҳларини маконига элтиб кўйиб, кўнгли тинчигандан кейингина одам ўз уйига қайтмоғи мумкин. На тун, на совуқ, на қорбўрон бунга тўсиқлик қила олмайди.

## ЭЪТИРОФ

1951 йили Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўладиган бўлди. Шу муносабат билан ЎзФА Тил ва адабиёт институтида ўзбек мумтоз адабиёти вакилларининг айрим китоблари ўзбек ва рус тилларида нашр қилинмоғи лозим эди. Шу масаланинг муҳокамаси Ўзбекистондаги юқори идорада кўриб чиқилди. Бу йиғилишда мен ҳам бўлганман.

Йиғилиш раиси Тил ва адабиёт институтида декадага тайёргарлик суст бораётганини айтди. У ўзининг аниқ танқидий фикрларини институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари Ҳомил Исломович Ёқубовга қаратди. Ўша вақтда институт директори академик Ойбек эдилар ва у киши ҳам шу йиғилишда бор эдилар. Аммо раис Ойбек номига ҳеч нарса демади.

Мен бу воқеани шундай талқин қиламанки, раис бу йиғинда Ойбек сингари йирик арбобни бирор йўсинда танқид қилмоқни ўзига эп кўрмади. Ҳар ҳолда ўзбек адабиётида, Ўзбекистоннинг маданий-маънавий ҳаётида Ойбек сингари улкан адиб, олим, жамоатчи кўп эмас. Шунинг учун у билан эҳтиётли муомала қилмоқ керак. Ўша йиғилишдан кейин шу ернинг ўзида яна бир ҳодиса юз бердики, бу ҳам менинг шу мулоҳазамнинг тўғрилигини кўрсатса керак.

Йиғин тугагач, ҳаммамиз пастга тушдик. Биринчи қаватдаги вестибюльдан ўтиб, кўчага чиқдик. Мен Ойбек домланинг ёнларидаман. Шунда бир киши келиб, Ойбекка салом берди. Домла алик қайтардилар. Ҳалиги киши Ойбекка деди:

– Ойбек ака, яқинда бизнинг районда бир фаоллар йиғилишини чақириб, унда мафкуравий ишларни кўриб чиқмоқчимиз. Шунда бугунги ўзбек адабиёти тўғрисида сўзлаб берсангиз.

– Йўқ, — дедилар Ойбек. — Мен ҳозир Ёзувчилар союзининг раиси эмасман. Бу маърузани союз раиси қилса тузук. Менга тўғри келмайди.

— Ахир сиз бу масалани ипидан игнасигача яхши биласиз. Яна фаоллар олдида сизнинг чиқишингиз ҳаммамиз учун ажойиб, унутилмас бир иш бўлар эди.

— Йўқ, йўқ, раис ўзи маъруза қилсин. Бу унинг вазифаси.

Яқинда бўлиб ўтган пленумда Ойбек Ёзувчилар союзининг раислиги лавозимидан озод қилинган эдилар. Аммо кишилар ўзбек адабиёти тўғрисида бир сўз бўлгудек бўлса, дарҳол Ойбекни кўз олдига келишига ўрғаниб кетган эдилар.

\* \* \*

XX асрнинг эллагинчи йиллари. ЎзФА Шарқшунослик институти ҳозиргидек катта шуҳратга эга бўлма-са-да, ўзидаги бой қўлёзма ва тошбосма китоблар фонди туфайли жамоатчиликнинг диққат марказига ўта бошлаган эди. Айрим юқори мансабли хорижий меҳмонлар институтга келиб, қўлёзма китоблар билан танишар, уларни қизиқиб кўрар ва хурсанд бўлиб қайтар эдилар.

Бир куни бир хорижий меҳмон институтга ташриф буюрди. Бу киши ўрта бўйли, ёши олтмиш атрофида ёки сал камроқ, қувноқ юзли, қоши, кўзи қора, сийрак оқиш сочлари шляпа остида беркинган, устидаги кийим-боши оҳарли эмас, очиқ юзли, хушмуомала бир одам эди. У ўзбекча гапирар, лекин нутқи эскирган, бизда истеъмолдан қолган сўзларга бой. Мен бу меҳмон татар бўлса керак деб ўйладим.

Меҳмонни иззат-ҳурмат билан кутиб олинди. Институт директори Сабоҳат Азимжонова уни ўз кабинетига таклиф қилди. У ерда одатда профессор Александр Александрович Семёнов меҳмонларни қўлёзма китоблар билан таништирар эдилар.

Орадан бир мунча вақт ўтди. Биз икки-уч ёш илмий ходимлар кўча эшик олдида турган эдик. Институт олдига бир енгил автомобиль келиб тўхтади. Ундан академик Ойбек тушдилар. Биз у кишининг истиқболига чиқдик. Ойбек домла биз билан илиқ саломлашиб, кўча эшик олдидаги айвончада озгина тўхтадилар.

Ойбек домла ЎзФА Президиумига келганларида у кишига бир азиз меҳмоннинг Ойбек домла билан учрашиш истаги борлигини билдирганлар. Меҳмоннинг Шарқшунослик институтига кетганини эшитиб, Ойбек домла бу ерга етиб келганлар.

Шу пайт директор хонасидан меҳмон, уни кузатиб Сабоҳат Азимжонова ва бошқалар чиқиб келдилар. Улар институт кўча эшигидан ўтиб, йўлакча олдидаги айвончага келишди. Меҳмон бу ерда турган Ойбекни кўргач, тез юриб, у кишининг ёнларига келиб салом берди, сўнг икки қўли билан Ойбекнинг узатган қўлини маҳкам ушлади ва Ойбекка деди:

— Мен сиздай одамни кўрганим, сиз билан қўл бериб сўрашмоққа мушарраф бўлганимдан беҳад бахтиёрман. Биз сизни бир кўрмоқни орзу қилар эдик. Мана ўша орзумизга эришдик.

Мен Ойбек домланинг ёнларида турган эдим, шунинг учун меҳмоннинг сўзларини тўла эшитдим.

Меҳмон ўз сўзларини самимият билан, ҳаяжонга тўлган ҳолда сўзлар ва Ойбек домланинг қўлларини қўйиб юбормас эди.

Ойбек меҳмонга қараб ёқимли жилмайиб турар, аммо унга жавоб қилмас эдилар. Табиатан ўта камтарин бўлган бу зот бизнинг ҳузуримизда унинг шаънига айтилаётган бундай гаплардан сал ўнғайсизлик ҳис этган бўлиши ҳам мумкин.

Мен эса меҳмоннинг сўзларини ҳайрат ва мароқ билан тингладим. Ойбекнинг хорижий мамлакат вакили томонидан қандай улўф одам сифатида эътироф этилганига мамнунлик билан гувоҳ бўлдим.

Меҳмон Ойбек билан яна бир оз суҳбатлашиб турди. Шундан сўнг у ўз ҳамроҳлари ва Ойбек билан бирга биз билан хайрлашди. Улар ҳаммалари автомобилларга ўтириб, институтдан жўнаб кетдилар.

Уларни кузатиб қўйгач, мен билганларнинг биридан бу меҳмоннинг ким эканлигини сўрадим. У киши менга деди:

— Бу меҳмоннинг оти Бурҳон афанди. Бу киши Шарқий Туркистон ҳукуматининг раисидирлар.

Ўша йиллари Фарбий Хитойда ҳозирги Шинжон ўлкаси деб аталадиган ерда Урумчи, Қашқар, Ёрканд томонларда миллий озодлик ҳаракати кучайган бўлиб, Шарқий Туркистон республикаси эълон қилинган. Бурҳон афанди ана шу республика ҳукуматининг бошлиғи экан. Унинг Ойбекка кўрсатаётган ҳурмати ёзувчи ижодининг ўша ўлкаларда ҳам қанчалар шуҳрат топган эканидан дарак берар эди.

Орадан бир неча йил ўтди. Бир куни мен бир маросимда учрашганимизда Зарифа опа Саидносировага ана шу воқеа тўғрисида гапириб бердим. Зарифа опа менга бу одамнинг Ойбекка ҳурмати доимий эканини айтдилар. Кейинчалик Бурҳон афанди Умумхитой халқ вакиллари мажлиси раисининг ўринбосари бўлган, Пекинда ишлар ва яшар экан. Ойбек домланинг саломатлиги ёмонлигини эшитиб, Бурҳон афанди Ойбекни Хитойга келиб шифоланмоққа таклиф этибди. Ойбек домла ва Зарифа опа бу таклифга биноан Пекинга боришибди. Бурҳон афанди буларни яхши кутиб олиб, Хитой тиб аҳли мутахассисларини Ойбекни даволашга жалб этган, булар Хитойда эканида ҳамиша хабар олиб турган ва кўп меҳрибонликлар кўрсатган экан.

Бу тўғрида Зарифа Саидносированинг «Ойбегим менинг» китобида ҳам ёзилган.

\* \* \*

1970 йилда Ўзбекистонда рус адабиёти ва санъати декадаси ўтказилди. Кундузи Тошкентдаги Санъат саройида катта адабий байрам бўлди. Унда кўп меҳмонлар, замонанинг машҳур шоирлари ўз шеърларини ўқидилар. Сўз навбати Николай Семёнович Тихоновга келди. XX аср рус шеърятининг бу пешқадам вакили ва оқсоқоли байрамда ўз шеърини ўқимади. У ўзбек шоири Ойбекнинг бошқа ўзбек шоири, драматурги ва жамоат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг нурли хо-

тирасига бағишланган шеърини рус тилида ўз таржумасида ўқиб берди:

*Она тупроқда шоир ётибди баланд,  
Бир-биридан чўққидир тоғлар давраси.  
Таъзимкор қуршабди эрк ва нур куйчисин,  
Тоғлардек юксак маҳкам халқ хотираси!  
Қалбимиз тўла гул, қучоқларда гул,  
О, Ҳамза, биз бош эгдик қабринг олдида.  
Бир қабрки, ҳамиша ҳурматга лойиқ,  
Наслларнинг ҳамиша хотирасида.  
Қонинг билан кир доғни ювдинг ҳаётдан,  
Қураш ўғли, зулматнинг ботир душмани!..*

(Ойбек)

Зални тўлғазиб ўтирган минглаб одамлар буни қизгин қарши олдилар.

Адабий суҳбат тугагач, ҳаммамиз Тошкентдаги Навоий номли опера ва балет театри сари йўл олдик. Чунки бу ерда маданий байрамнинг тантанали мажлиси бўлади. Барча меҳмонлар театр биносидаги меҳмонлар учун мўлжалланган хоналарга кириб келдилар. Хоналар тор, одам кўп. Шунда тасодифан мен хонада Николай Тихоновнинг ёнида туриб қолдим. У киши мени албатта танимайди. Мен эса ҳамма қатори Тихоновнинг шеърлари, ҳикоя ва очеркларини, достонларини ўқиганман. Унинг машҳур ёзувчи, собиқ иттифоқ ёзувчилар союзининг раҳбарларидан эканини биламан. Баланд бўйли, оқ сочи нуроний бу одам менинг ёнимда эканидан фойдаланиб, аввал саломлашдим сўнг у киши билан суҳбатга киришдим.

— Сиз, — дедим мен Николай Семёнович Тихоновга, — бугунги адабий суҳбатда ажойиб иш қилдингиз. Сиз муҳтарам шоир ва адибимиз Ойбекнинг улуғ шоир ва драматург, жамоат арбоби Ҳамзага бағишланган шеърини ўқидингиз. Шу билан бугунги тантаналарда марҳум устозлар Ойбек ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар ҳам иштирок этгандай бўлдилар.

Николай Тихонов менинг сўзларимни диққат билан тинглади. Сўнг босиқ, аммо кучли ҳаяжон билан менга деди:

— Ҳақиқий шоирлар, ҳақиқий адиб ва ижодкорлар ўшалардир. Биз уларнинг олдида ким бўлибмиз. Ҳақиқий кадр ва қийматга сазовор зотлар улардир!

Бу сўзларни мен XX аср рус адабиётининг мумтоз вакили Николай Семёнович Тихоновнинг шахсан ўзидан эшитганман.

Ўшанда мен Ойбек ва Ҳамзани бу муҳтарам адиб қанчалар кадрлашини билдим. Яна шундай машҳур рус адибининг камтарлигига ҳам тан бердим. Шундай шуҳратли шоир ўзини ўзбекнинг икки машҳур адиби олдида ҳеч ким эмаслигини менга баралла ва очиқ айтди. Албатта, бу муболаға. Аммо бу муболағали фикрни изҳор этган зот ўзининг Ойбек ва Ҳамзани қандай улуғлашини кўрсатмоқда. Бу намойишни ўзи танимаган, унга тасодифан ҳамсуҳбат бўлган бир ўзбек зиёлисига намоён этмоқда.

Улуғлар бир-бирларини яхши биладилар ва кадрлайдилар. Уларнинг улуғлигининг бир кўриниши ҳам ана шунда.

\* \* \*

Мен Шарқшунослик институтида ишлай бошлаган пайтимдан бошлаб (1949 й.), шу институтнинг катта илмий ходими, филология фанлари номзоди Михаил Александрович Салье билан ижодий ҳамкорлик ва дўстона муносабатлар ўрнатдим. Бу одам рус, инглиз, француз, немис, лотин, араб, форс, ўзбек тилларини яхши билар эди. Ўзбек адабиётидан рус тилига таржима қилинган адабий асарларнинг ўзбек тилидан рус тилига сўзма-сўз таржималарини М.А.Салье бажарар эди. Шунинг учун у Ёзувчилар союзи билан яқин алоқада бўлган. Союздаги ҳар хил кундалик ишлар билан яхши таниш эди.



Бир куни М.А.Салье менга бир воқеани ҳикоя қилиб берди. У Ёзувчилар союзига иш билан борганида Москвадан келган бир телеграммани кўрган. Телеграммага СССР Давлат Мукофотлари комиссиясининг раиси ёзувчи Николай Тихонов имзо чеккан. Телеграммада дейилганки, Н.С.Тихонов ўз ташаббуси билан ўзбек адиби Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романини СССР Давлат Мукофотига тавсия қилган. Бу масала комиссия муҳокамасига қўйилганда, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг фикрини ҳам билиш керак бўлади. Шунинг учун Н.С.Тихонов шу телеграммада ўша таклифни қувватлашни Ўзбекистон Ёзувчилар союздан сўраган.

Бу илтимосга қандай жавоб бўлгани менга маълум эмас. Аммо бундан XX аср рус адабиётининг улкан вакили Николай Тихоновнинг XX аср ўзбек адабиётининг буюк арбоби академик — ёзувчи Ойбек ижодини қандай юксак баҳолагани маълум бўлиб туради.



**НАВОИЙ  
ВА  
ОЙБЕК**

## ИЛК НАВОИЙШУНОСЛИК

Буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг таваллудига 500 йил тўлишини кенг қўламда нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг қарори 1938 йил 15 сентябрда эълон қилинди<sup>1</sup>. У вақтда Ўзбекистонда латин алифбоси асосидаги ўзбек ёзуви жорий эди.

Шундан сўнг Навоий ижодига оид мақолалар кўплаб нашр этила бошлади. Навоийнинг айрим асарлари эълон қилинди. Навоий «Хамса»сидаги «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» дostonларининг ҳозирги ўзбек тилидаги насрий баёнлари яратилди. «Чор девон» номи билан Навоийнинг шеърлар тўплами босилиб чиқди. Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб» асарлари чоп этилди. «Хамса»нинг қисқартирилган нашри амалга оширилди. Аммо 1941 йил уруш бошланиб кетди. Натижада, Навоийнинг 500 йиллиги кечиктирилди. Фақат иккинчи жаҳон уруши фашизмнинг узил-кесил мағлубияти билан тугагандан сўнг, 1948 йили Навоийнинг 500 йиллиги кенг нишонланди. Бу вақтда Ойбекнинг машҳур «Навоий» романи икки марта қайта нашр қилинди. Бу асар кўп тилларга таржима қилинган. Унинг «Навоий» дostonи ҳам кўпчилик ўртасида шуҳрат қозонди. Ойбекнинг Навоий ижодий меросига бағишлаб ёзган асарлари илмий жамоатчилик томонидан қизғин қарши олинар эди.

1948 йили Навоий юбилеи арафасида «Қизил Ўзбекистон» газетасида Ойбекнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган катта бир мақоласи бир неча сонларда босилиб чиқди. Бу мақола Навоий ижодий меросини кенг омма орасида ёйишга улкан хизмат кўрсатди. Ўша вақтда мен Шарқ факультетида ўқир эдим. Эрта

---

<sup>1</sup> Газета «Қизил Ўзбекистон». 15 сент. 1938 № 213 (4290); А.А.Семенов. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишер Навои и литературы о нем. Ташкент, 1940. с. 34

баҳор. Тошкент мактабларида 3 чорак айни авжида. Менинг бир ёш дўстим рус ўрта мактабида ўқийди. У менадан Навоий тўғрисида маълумот йиғмоққа ёрдамлашимни илтимос қилди. Мен унга Ойбекнинг ўша газетада босилиб чиққан мақоласини кўрсатдим. Мактаб ўқувчиси уларни кўриб қувонди. Лекин у ўзбек тилидаги бу мақолани тўла мағзини чақиб ўрганмоқдан ожиз эди. Шунда мен унга бу мақола бўйича рус тилида муфассал конспект тузмоққа кўмаклашдим. Бу иш бир неча кун давом этди. Ўша ўқувчи шу конспект асосида ўз синфдошлари учун Навоий тўғрисида бир маъруза тайёрлади. Сўнг менга маъруза яхши ўтганлиги ҳақида хабар берди. Ўқитувчи ва ўқувчилар ҳам маърузадан мамнун бўлганлар.

Бу воқеани ҳикоя қилишдан мақсадим, Ойбекнинг Навоий тўғрисидаги мақоласи газета ўқувчиларини буюк шоир ва мутафаккир ижоди билан таништиришда қанчалар катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатмоқдир. Ўша ўқувчилар қаторига мен ўзимни ҳам қўшаман. Чунки мен Навоий ижоди билан рус мактабида ўқийдиган ёшлардан кўра кўпроқ таниш бўлсам-да, Ойбекнинг бу мазмундор ва катта мақоласини синчиклаб ўқиб, айрим жойларини рус тилига таржима қилиш асносида Навоий ижоди билан янада яқинроқ танишдим, билмаганларимни билдим, ўргандим. Менга, ўша мактаб ўқувчиси бўлган укамга ўхшаб Ойбекнинг бу мақоласидан баҳра топган кишиларнинг эса сонунаноғи йўқ.

Навоийнинг 500 йиллигига бағишланган тантанали йиғилиш Тошкентда 1948 йил 15 майда бўлиб ўтди. Ўша кун кечқурун шаҳар марказидаги катта концерт зали одамга тўлди. (Бу бино ҳозирда «Биржа маркази» ҳисобланади). Кўп қўшни республикалар ва баъзи хорижий мамлакатлардан ҳам меҳмонлар келган. Концерт залининг фойесида мен Шарқ факультетида бирга ўқиётган курсдошларимдан Ася Мирпўлатовани учратиб қолдим. Иккимиз бирга айланиб юрдик. Ҳар қадамда машҳур олимлар, ёзувчиларни кўрамиз. Мана бир

чеккада бизнинг ҳурматли ўқитувчимиз турколог олим Александр Николаевич Кононов бир паст бўйли, калта соқол кекса киши билан суҳбатлашиб турибдилар. Биз уларга яқинлашиб салом бердик. Александр Николаевич очиқ чехра билан алик қайтардилар ва бизни ўз ҳамсуҳбатларига таништириб дедилар:

— Сергей Ефемович, булар менинг талабаларим. Тошкентдаги шарқ факультетида ўқишади.

Сергей Ефемович биз билан илиқ саломлашиб бир неча ёқимли сўзлар айтди. Шундан сўнг биз улар билан хайрлашдик.

Бу паст бўйли кекса киши машҳур турколог Сергей Ефемович Малов эди. Бу кишининг туркий тилдаги қадимий ёдгорликларга оид катта китоби ўша вақтда янги нашрдан чиққан. Қадимий туркий ёдгорликларнинг зўр билимдони бу машҳур олим билан биринчи ва охириги учрашувимиз шу бўлди. Яна бахтли тасодифни қарангки, шундай улуғ олим билан қисқа суҳбатимиз буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши байрами вақтида юз берди.

Тантанали йиғилишда академик Ойбек Навоий ижоди тўғрисида маъруза қилдилар. Маърузачи олдин ўзбек тилида гапирдилар, сўнгра эса рус тилида шу маърузани такрорладилар.

Ойбек ўз маърузасини жуда пухта ва мукамал тайёрлаган. Уни юксак жўшқинлик ва ҳаяжон билан ижро этган. Биз ҳаммамиз диққат билан тинглаганмиз. (Эҳтимол бутун залдагилар бундай тинглай олмагандирлар). Гарчи маърузадаги кўп масалалар биз талабаларнинг фикри доирасидан анча баланд ва менга унча тушунарли бўлмаган бўлса-да, маърузачининг тўлқинли ҳиссиёти билан тўла сўзлагани хотирамда чуқур ўрнашиб қолган. Ўшанда мен академик Ойбекнинг нутқида биринчи бор «навоиология» деган терминни эшитганман. Бу «навоийшунослик» демакдир. Мен баъзи мақолаларда «пушкиншунослик», «шевченкошунослик» деган ибораларни ўқиган эдим. Аммо, «навоийшунослик»ни биринчи бор Ойбекдан эшитдим.

Дарҳақиқат, Навоий таваллудининг 500 йиллиги арафасида Ўзбекистонда Навоий ижодий меросини тадқиқ этиш ва оммалаштиришда Ойбек, Фафур Фулом, Садриддин Айний, Иззат Султон, Воҳид Зоҳидов, Олим Шарафиддинов, Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Евгений Эдуардович Бертельс, Александр Николаевич Кононов, Александр Константинович Боровков ва уларнинг кўпсонли ҳамкасблари ва шогирдлари навоийшуносликнинг тамал тошини қўйган эдилар. Мана ярим асрдан ортиқ давр ўтибдики, янги-янги навоийшунослар авлоди етишиб чиқмоқда, устозлар асос солган илм биноти юксалмоқда, Навоий ижоди умумбашарий қиммат топиб инсониятни эзгулик, биродарлик ва ҳамжихатлик руҳида тарбияламоққа хизмат қилиб келмоқда. Академик Ойбек ана шу навоийшуносликка асос солган олим ва мутафаккирларнинг бири сифатида маълум ва машҳурдир.

## ОЙБЕКНИНГ «НАВОИЙ» РОМАНИ

Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигига тайёргарлик йилларида Ойбек буюк ўзбек шоири ва мутафаккири тўғрисида катта роман ижод қилди. Бу романни Ойбек 1941 йил июнь ойида ёза бошлади ва 1944 йилда тугаллади. Роман биринчи бор Тошкентда 1944 йили босилиб чиқди. Иккинчи нашр Тошкентда 1948 йилда амалга оширилган.

Қуйида «Навоий» романининг қисқача мазмунини келтирамиз.

1 БОБ. Ҳиротдаги Гавҳаршод мадрасасидаги бир хужрада тўрт ёш талаба илм суҳбати қурмоқдалар. Булар вақфхўр, яъни камбағал шогирдлар Алоиддин Машҳадий шоир — ҳажвгўй; Зайниддин — хаттот; шаҳрисабзлик, Султонмурод илмга берилган йигит; самарқандлик Тўғонбек. У Алоиддиннинг меҳмони, жангчи, аскар, авантюрист. Шу вақт Султонмуродни дўсти ҳалвофуруш шоир Туробий йўқлагани тўғрисида хабар келди.

Султонмурод ва Зайниддин ҳалвофуруш дўкони сари йўлга чиқдилар. Йўлда Тўғонбек улардан ажралди. Султонмурод билан Зайниддин Туробий ҳузурига келиб унинг меҳмони бўлдилар. Улар Навоийнинг Самарқанддан Ҳиротга келгани ва муҳрдорликка тайинлангани тўғрисида гаплашмоқдалар.

Тўғонбек эса тасодифан учрашиб қолган бир таниши орқали амалдор Мажидиддин билан учрашади ва унинг хизматига ўтади.

2 БОБ. Султонмурод устози Фасиҳиддин билан Навоийнинг уйига келади. Улар бу ерда жам бўлган одамлар қатори Навоийни юксак мансаб билан табриклайдилар.

Меҳмонларни кузатиб қўйгач, Навоий укаси Дарвешали билан катта бир кутубхона яратиш режасини маслаҳатлашади.

Эрталаб Навоий аркони давлат билан подшоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузуригадаги маслаҳат кенгашида қатнашади.

3 БОБ. Мажидиддин Абулзиё билан маслаҳатлашиб, солиқ йиғиш ишини унга олиб берди ва ўзи ҳам бу ишга шерик бўлди. Мажидиддин ўзига қарашли жойларда солиқ йиғишни Тўғонбекка топширди. Тўғонбек бу ишга киришди ва одамларга зўравонлик кўрсата бошлади.

4 БОБ. Тахт учун кураш бошлаган Муҳаммад Ёдгорга қарши курашга Султон Ҳусайн Бойқаро ўз амирлари билан отланди. Улар орасида Навоий ҳам бор. Уларни шаҳар аҳли кузатиб қолди. Маҳаллий амалдорларнинг халққа янги солган солиқларига қарши халқ қўзғалон кўтарди. Кимёгар олим Абдулаҳад билан бир неча кун суҳбатда бўлиб, бундан беҳабар қолган Султонмурод бу аҳволдан изтиробда қолган.

5 БОБ. Султон Ҳусайн ўз қўшини билан исёнчи Ёдгор Муҳаммадга ҳужум қилди. Гарчи бу жангда у устун чиққан бўлса-да, Ёдгор яна куч тўплаб, янги ҳужумга отланмоқда. Шу вақт Ҳиротда бетартибликлар юз бергани тўғрисида хабар келди. Навоий Ҳиротга юборилди.



У шаҳар халқини тинчитди. Золимларни жазолади. Сўн-  
яна Султон ҳузурига қайтди. Аммо Султон Ҳусайн  
қўшинининг аҳволи танг эди. Бу қўшин Майманада  
ўрнашди.

6 БОБ. Поянда Султонбегим жияни Ёдгор Муҳам-  
мадни Ҳирот тахтига ўлтирғизди. Туркманлар унга  
ёрдамлашдилар. Тўғонбек ёш подшоҳ Ёдгор Муҳаммад  
хизматида. У Дилдор деган гўзал қизни қишлоқдан ўғир-  
лаб олиб келган. Султонмурод бу ишдан огоҳ.

7 БОБ. Султон Ҳусайн Навоийнинг маслаҳатига  
кўра Майманадан Ҳирот сари қўшин тортади. Йўлда уни  
дарвеш Бобо Хокий дуо қилди ва унга зафар тилади.  
Ҳиротга тунда босиб кирган қўшин Боғи Зоғонни қамал  
қилди. Кўшкка бостириб кирган Навоий ўз йигитлари  
билан Ёдгор Муҳаммадни асир олдилар. Ҳиротда Сул-  
тон Ҳусайн ҳокимияти тикланди.

8 БОБ. Тўғонбек ўз хўжайини Мажидиддин хизма-  
тида. У қишлоқдан ўғирлаб келган ёш гўзал қиз Дилдор-  
ни Мажидиддинга совға қилди. Кундуз ва кеча давом  
этган базм чоғида Мажидиддин бу гўзални подшоҳ  
Ҳусайн Бойқарога инъом этди. Эртаси Мажидиддин под-  
шоҳ яқинларидан бири — парвоначи этиб тайинланди.

9 БОБ. Навоий «Бир соат тафаккур — бир йиллик  
тоатдан афзал» деган дастурга амал қилар эди. Ижод дарди  
қалбнинг қаърида уйғониб, бутун вужудини ларзага  
солган бу оғриқ Навоий учун энг ширин лаззат, она  
алласи каби юпантирувчи, куёш каби ҳаёт ва қувонч  
бағишловчи бир куч (Т. 1948, 113-6.).

10 БОБ. Султонмурод асира Дилдорни бир кўрган-  
даёқ севиб қолган эди. Зайниддин унга тасалли бермоққа  
уринди. Уни ўзи билан баъзи меҳмондорликларга олиб  
борди. Шатранж ўйинини кўрсатди.

Кечқурун мадрасада Султонмуродга Арслонкул де-  
ган йигит келиб, Тўғонбекни суриштирди. Арслонкул  
Дилдорга кўнгил берган йигит эди. У Тўғонбекни қиз  
ўғирлагани учун жазоламоқчи. Султонмурод қизнинг  
подшоҳга тортиқ қилинганини Арслонкулга айтди.

Султонмурод Навоий ҳузурида суҳбатда бўлди. Бу ерда форсий ва туркий тил ҳақида баҳслар бўлиб ўтди.

Султон Ҳусайн билан Навоий учрашиб, давлат ишлари тўғрисида маслаҳатлашдилар.

Мирак наққош ўз шоғирди Беҳзодни Навоийга та-ништирди. Навоий Беҳзодга меҳр қўйди. Навоий Султонмуродни Шоҳруҳ мадрасасига мударрисликка ўтка-зишга эришди.

11 БОБ. Шундай аёллар бўладики, улар ишқни эъти-қод каби муқаддас тутадилар. Бу аёллар кўнгилнинг эзгу орзуси учун фақир йигитнинг хароб кулбасини шоҳона саройлардан ортиқ кўрадилар (Т. 1948. 147-б.).

Дилдор икки йилдирки саройда. У Хадичабегимнинг канизақларидан. Асира қиз шу билан подшоҳ қўлига тушмай қутилган. Бу бобда Хадичабегимнинг саройда-ги ҳаёти, айшу ишратлари тасвирланган.

12 БОБ. Бинафша боғда Навоий дам олади. Шоир-лар, мусиқа аҳли унга меҳмон бўлиб келганлар. Шеър-ий суҳбат авж олади. Улар кетгач, бир неча давлат ар-боблари келдилар. Улар билан сиёсатга оид суҳбат бўлди.

Навоий подшоҳ ҳузурида бўлди. Девонда Навоий-га қарши фитна ва фасод кучаймоқда. Халқ манфаатига зид иш тутувчи амалдорларни мансабдан олиб ташла-моқни Навоий шоҳдан талаб қилди. Шоҳ эса аниқ жа-воб бермай дудмал гаплар айтади.

Навоий подшоҳ ҳузуридан чиқиб, Жомий яшаёт-ган жойга келади. Бу муршид Саъиддин Кошғарий мақ-бараси ўрнашган ер. «Бу икки шоир (Жомий ва Наво-ий) ёш фарқига қарамай, тарихнинг эгиз фарзандлари эди. Шахсиятларидаги маънавий кучларининг бойли-ги, уларни узулмас, тебранмас дўстлик билан боғла-ган» (Т. 1948. 167–168-б.).

Жомий билан хайрлашиб, Навоий «Бинафша бо-ги»га қайтди. Бу ерда меъморлар, бинокорлар билан Ин-жил наҳри ёнида қуриладиган иморатлар тўғрисида кен-гашдилар.

13 БОБ. Мажидиддиннинг боғида турли амалдор-

лар йиғилган. Улар майхўрлик базмини авжига чиқарадилар. Ҳаммалари бир бўлиб, Амир Алишер Навоийга қарши фитна режаларини тузадилар. Бу ерга келган Тўғонбек Мажидиддинга Ҳадичабегимнинг йўқлаганини айтади. Кечқурун Мажидиддин Ҳадичабегим билан учрашади. Улар Ҳадичабегим ўғли Музаффар Мирзо шаҳзоданинг истиқболи тўғрисида маслаҳат қурдилар.

14 БОБ. «Бинафша боғ»да Навоийнинг мулозимларидан Шайх Баҳлул ва Соҳиб Доро Навоийнинг фазилатлари тўғрисида суҳбатлашадилар.

Султонмуроднинг тавсиясига кўра, Арслонқул Инжил ёқасидаги Навоий қурдираётган иморатда иш бошлайди. Гоҳ Навоийнинг ўзи ҳам қурилишда ишчилар қаторида ишлайди.

15 БОБ. Девонда ўз иш хонасида Навоий арзгўйларни қабул этди. Уларнинг илтимосларини адо қилди. Сўнг «Боғи сафид»да катта шеърий суҳбатда иштирок қилди. Кечга томон Навоийни подшоҳ йўқлади. Навоий Паҳлавон Муҳаммад билан «Боғи Жаҳон оро»га — подшоҳ боғига келдилар. Султон Ҳусайн кабутарлар ўйинини кўрмоқда эди. Подшоҳ мажлиси бир оз давом этгач, барча йиғилган амалдорлар базмга юз ўгирдилар.

Ушбу бобда Навоий шаҳзода Бадиуззамонга кўпроқ тарих китобларини ўқишга маслаҳат беради. «Ақл ва адолатнинг ёруғ кундузини, зулм ва жаҳолатнинг қора тунини ҳеч бир илм тарих каби равшан кўрсата олмай» (Т. 1948. 98-б.).

Навоий базмдан тез кетди. Йўлда ўлдирилган бир ёш аёлнинг жасадини кўрдилар. Навоий навкарларига бу жиноятни суриштирмоқни буюриб, ёлғиз ўзи уйга кетди.

Уйда тонггача ижод билан банд бўлди.

Подшоҳ базмидаги Мажидиддин бошлиқ Навоийнинг рақиблари шоирга янги ҳужум режасини туздилар. Улар Навоийга қарши имзосиз мактуб битиб подшоҳга етказадилар.

Кечаси тақдим этилган бир ёш гўзал билан майшат қилган подшоҳ эрталаб бу хатни чўнтагидан топди.

Подшоҳ Мирқобил деган жосусни Навоийни пойлаб, кузатиб юрмоққа тайинлади.

Кўчада ўлдирилган қизнинг қотиллари шаҳзода Музаффар Мирзога алоқадор эканлар. Навоий қотилларни қамоққа олув тўғрисида фармон ёздириб, шаҳар доруғасига олиб кетди.

16 БОБ. Подшоҳнинг чақирғига биноан Навоий Марвга йўл олди. Сафардан олдин Жомийни зиёрат қилди. Хайрлашув чоғида Жомий янги асари «Баҳр ул-аброр»ни тақдим этди. Бу Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр»ига назира қилиб ёзилган қасида эди. Марв йўлида Навоий ўзининг буларга назира «Тухфат ул-аброр» қасидасини ёза бошлади.

Зайниддин Султонмурод билан учрашиб, уни Дилдор билан топишмоққа ундайди. Аммо Султонмурод Арслонқулнинг бахтига зомин бўлмаслик учун бу ишдан воз кечади.

17 БОБ. Султонмурод Арслонқулга Дилдорнинг Хадичабегим кўлида каниза эканини хабар қилди. Биргалашиб Дилдор билан боғланув режасини туздилар.

18 БОБ. Фолбин кампирдан Арслонқул тўғрисида хабар олган Дилдор саройдан қочади. Аммо уни тутиб оладилар.

19 БОБ. Тўғонбек шаҳзода Музаффар Мирзога яқин бўлганидан катта давлат ва мансабга эришган.

Зайниддин ва Султонмурод Тўғонбекдан Дилдорни қутқармоққа ёрдам сўрайдилар. Тўғонбек уларни алдаб, розилик берган бўлади-ю, ўзи Музаффар Мирзодан Дилдорни қатл этмоққа фармон олади. Шунда Марвга Навоий хузурига борган Арслонқул Навоий ва амирлар муҳр босган афв қоғозини келтириб қалъа бегига топширади. Дилдор озод этилади. У Арслонқул билан бирга кетади.

20 БОБ. Инжил ёқасида Навоий қурдирган мадраса, хонақоҳ, ҳаммом ва шифохона ва бошқа иморатлар қурилиб битказилди. Уларга «Халосия», «Ихлосия», «Шифоия», «Унсия» отлари қўйилди. Яна Навоий икки-уч йил ичида «Хамса» асарини ёзиб тугаллади. У ўз хал-

қини она тили туркийда (эски ўзбек тили) бундай шоҳ асарни ўқимоқдан баҳраманд этди.

21 БОБ. Шоир Биноий сафардан Ҳиротга қайтиб келди. У Навоийнинг «Унсия»даги уйида меҳмон бўлди. Биноий ҳамон туркий (эски ўзбек) тилини чандишдан қолмас эди.

Подшоҳ Навоийни Астрободга ҳоким этиб жўна-тадиган бўлди. Мажидиддин бош вазир (Султон нои-би) қилинди. У подшоҳ хазинасини тезда тўлдирмоққа ваъда қилган эди.

22 БОБ. Янги ҳоким Навоийни Астробод халқи хур-сандлик билан кутиб олди. Шаҳар фозиллари Навоийга са-доқат кўрсатди. Аммо Ҳиротдаги дўстлари озурдадирлар.

Навоий туркман ҳукмрони Яъқуббек элчиларини қабул қилди. Ҳиротдан Хожа Афзал келди. У Ҳиротдаги бебошликлар тўғрисида гапириб берди.

Навоий Астрободда «Чор девон» китобини тузиш-га киришди.

23 БОБ. Арслонкул билан Дилдор Ҳиротда оила қуриб бахтиёр яшайдилар. Султонмурод ва Фасиҳиддин уларнинг уйида меҳмон бўлишди. Сўнг Султонмурод дўсти Фасиҳиддиннинг маслаҳати билан ноиб Мажи-диддин ҳузурига бориб, ўзига қарши жоҳил Шаҳобид-дин бошчилигидаги фитначилардан шикоят қилди. Аммо Мажидиддин уни қувватламади. Шундан сўнг ўша боғ-да Шаҳобиддин Султонмуроднинг номидан бир китоб ёзиб беришни сўради. Султонмурод бу тубан таклифни ғазаб билан рад қилди. Мажидиддин ўз шериклари би-лан биргаликда Навоийни йўқотиш тўғрисида режа ту-зади. Чунки Навоий подшоҳга давлат идораларини ислоҳ қилиш тўғрисида таклифлар берган эди.

Шайх ул-ислом мадрасадан Султонмуродни чет-латиш тўғрисида фармон чиқаради. Аммо толиби илм-лар бундан норозидирлар.

24 БОБ. Мажидиддин подшоҳга Навоийни ва унинг укаси Балх ҳокими Дарвешалини фитна тайёрламоқда айблаб ёмонлайди. Султонмуроднинг мадрасадан қуви-

лишини тўғри иш, яъни даҳрийликни тўхтатишга қаратилган иш, деб ишонтиради.

25 БОБ. Бир суҳбат чоғида ҳам ёмғир, ҳам шамол, салқин ҳаво ва қуёш бирин-кетин юз берди. Суҳбатдошлардан бири Навоийга бизнинг Астробод ҳавоси шундайки, бир кунда тўрт фасл ҳавоси бўлур, деди. Навоий, ҳа бу ерда бир кун бир йил каби экан, деб жавоб берди. Астрободга Навоийга хизмат учун Ҳиротдаги Абдусамад деган ошпаз юборилган экан, у Астрободга етиб келди.

Абдусамадга Навоийни ўлдириш топширилган. Унга минг динор берилган, беш минг динор ваъда қилинган. Астрободда уч ой ишлаб, у бу жиноятни амалга оширмаққа журъат қилмади. Ниҳоят, Ҳиротдан унга яна тазйиқ бўлди.

Шундан сўнг, Абдусамад Навоийга тайёрланган овқатга заҳар солиб киритди. Аммо Навоий шубҳаланиб, уни емаган. Олдинги ошпаз Ҳасан Сайёҳ таомнинг заҳарланганини фаҳмлаб, итга берганида, ит ҳалок бўлди.

Абдусамад қочган. Аммо эртасига унинг бошсиз танаси топилди.

26 БОБ. Ҳиротда шаҳзода Музаффар Мирзонинг никоҳ тўйи муносабати билан тантаналар бўлди. Астрободдан келган Ҳайдар Султон Ҳусайнга Навоийга қилинган суиқасд тўғрисида хабар етказди. Султон Мажидиддиндан бу ҳодисани босди-босди қилмоқ чорасини кўрмоқни талаб қилди.

27 БОБ. Навоий Астрободдан Ҳиротга берухсат қайтиб келди. У Султон Ҳусайндан ҳеч қандай мансабсиз, тинч ижод қилмоққа розилик сўради. Подшоҳ олдин кўнмади, ниҳоят «ихтиёрингиз» деб жавоб қилди.

Навоий ўз дўстлари билан учрашди. Султонмуродни мударрисликка тиклади.

28 БОБ. Саройда фитналар авжида. Астробод Бадиуззамонга берилган. Музаффар Мирзо ўзи Астрободга илинжи бўлса-да, акаси Бадиуззамонни бу билан табрик эта-

ди. Тўғонбекнинг маслаҳати билан Мажидиддин Низомулмулкни вазир этиб тайинланишига эришади.

29 БОБ. Навоий ижодий меҳнат билан банд. У расомлар, шоирлар билан суҳбат қуради. Мадраса, шифохона ишлари билан шуғулланади.

Балхда Дарвешали исён кўтариб, Мажидиддинни ҳокимиятдан четлатмоқни талаб қилган. Йўқса у Султон Маҳмуд билан иттифоқ тузиб, Ҳиротга юриш қилажак. Султон Мажидиддинни бош вазирликдан бўшатиб, унга 100.000 динор нафақа тайинлайди. Балхга Дарвешали билан музокаралар ўтказмоқ учун Ғиёсиддин Деҳнорни жўнатди.

Бош вазирликка Низомулмулк тайин қилинди.

Султоннинг иши Дарвешалига ёқмади. Энди подшоҳ Балхга юрушга отланди. Навоий подшоҳ билан бирга бўлмоғи керак. Сафар чоғи Дарвешали подшоҳга узр сўраб, мурожаат қилди. Подшоҳ уни кечирди.

Ҳусайн Бойқаро Балхда қишлади. Баҳорда у Ҳисорга Султон Маҳмуд устига юриш бошлади. Навоийни Балхда ҳоким этиб қолдирди. Шундан сўнг Навоийнинг укаси Дарвешалини кишанлаб келтирдилар. У Балхда ҳибс этилди.

30 БОБ. Тўғонбек шаҳзода Музаффар Мирзо йигитларига ҳарбий таълим беради. Мажидиддин Султон Ҳусайн Мирзонинг қаҳрига учради. Ҳокимиятда эканида талаган бутун халқ мулки тортиб олинди, ўзи ҳибс қилинди. Бу ишларни Низомулмулк уюштирди. Мажидиддин ҳибсдан чиққач, мамлакатдан кетмоққа қарор қилди. У Навоийга қилган душманлиги учун пушаймон ер эди.

31 БОБ. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарини ёзмоқда. Унда замона шоирлари тўғрисида сўз боради. Ўша кунни Жомий вафот этади. Кечқурун ҳибсдан бўшатиш билан Дарвешали кириб келди. Навоий Астрободда Бадиуззамоннинг исёнга тайёргарлик кўраётганини билиб, унга танбеҳ хати ёзди. Сўнг девонхонага бориб, арзгўйларнинг арзини топширди. Подшоҳ билан учраш-

ди. Сўнг Навоий тарихчи Мирхонд ҳузурига келиб, у билан суҳбат қурди.

32 БОБ. Султон Ҳусайн Ҳисорга юриш қилди. Ҳисор қалъасини қамалга олди. Уруш давом этди. Икки подшоҳнинг қўл остида бўлган бир халқнинг ўғиллари баҳодирликда бир-бирларидан қолишмайдилар (Т. 1948. 386-б.). Сулҳ бўлди. Ҳисор подшоҳи Султон Маҳмуднинг қизи билан Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Ҳайдар Мирзо оила қурдилар.

Балх ҳокимлиги Бадиуззамон Мирзога, Астробод эса Музаффар Мирзога берилди. Аммо Бадиуззамон Астрободдаги ўғли Мўмин Мирзога Музаффар Мирзони шаҳарга киритмасликни буюрди.

33 БОБ. Бадиуззамон (валиаҳд шаҳзода) отасига қарши исёнга тадорик кўрди. Навоий ота-болани яраш-тирмоқ учун Балхга жўнади. Тўғонбек ва Низомулмулк тинчлик ишини бузмоққа режа туздилар.

34 БОБ. Бадиуззамон отасига бўйинсунмоққа Навоийга сўз берди. Аммо Ҳусайн Бойқаро бостириб келиб, ўғли билан уруш бошлади. Бадиуззамон қўшини мағлуб бўлди. Ўзи эса Қундуз томонга чекинди.

35 БОБ. Астрободга Музаффар Мирзо қўшини билан бостириб келди. Жангда у ғолиб чиқиб, Мўмин Мирзони асир қилди. Хадичабегимнинг фитнаси билан подшоҳ Мўмин Мирзони ўлимга маҳкум этувчи фармонга билмай муҳр босди. Мўмин Мирзо ўлдирилди. Шундан сўнг подшоҳ ўлим ҳукмини бекор қилувчи фармон йўллади. Аммо кеч бўлган, ёш шаҳзода Мўмин Мирзо ўлдирилган эди. Шундан сўнг Султон Ҳусайн бу жинойт айбдорларини қаттиқ жазолади. Аммо мамлакат нотинч. Шаҳзодалар бирин-кетин отасига қарши исён қиладилар.

Навоий Хуросондан кетмоқчи бўлди. Аммо халқ номидан буни қилмасликка ундадилар. Навоий ризо. «Жамеъки муқаддасотдан халқ сўзи азиз ва маънодордур. Халқим учун орзуларимдан эмас, балки бошимдан ҳам кечишга ҳозирман», дейди Навоий (Т. 1948. 429-б.).



36 БОБ. Ҳусайн Бойқаро ўғли Абулмуҳсин Мирзога қарши курашга Астрободдан келган. Ҳиротни Навоий бошқаради. Бадиуззамон кўшини Ҳиротни қамал қилган. Ниҳоят, Султон Ҳусайн Ҳиротга қайтди. Сулҳ тузилди. Бадиуззамонга Балхдан то Мурғобгача бўлган ерлар берилди. Ҳиротда тинчлик. Навоий ижод билан машғул.

37 БОБ. Султонмурод ўзининг «Жомеъ ул-фунун» асарини ёзиб тугаллади ва Навоийга келтирди. Навоий оғир нотоб эди. Ҳижрий 706 йил 12 нчи жумод ул-охир (1501 йил 3 январь) куни Навоий дунёдан ўтди. Ўн мингларча қўлдан-қўлга ўтган тобут «Ийдгоҳ»да тўхтади. Бу ерда жаноза ўқилди. Ҳусайн Бойқаро ҳам шу ерда. Сўнг шоирни ўзи солдирган жомеъда илгари ясаб кўйилган масканга ётқиздилар. Улуғ қабрнинг устида Ҳирот йиғилди. Жомеънинг азамат пештоқлари, само каби гумбазлари изтиробли садолардан титради (Т. 1948. 495-б.).

Ойбекнинг «Навоий» романи жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган. У XX аср ўзбек насрининг шоҳ асарларидан бири.

Бу роман буюк шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоий ҳаёт йўли, сиёсий фаолияти, ижодини тасвир этади. Навоийнинг халқпарварлиги, адолатпарварлиги, инсонпарварлиги бу романда ўзининг ёрқин бадиий ифодасини топган.

Навоий образини бадиий адабиётда муваффақият билан акс эттирган бу роман Ойбек ижодининг ҳам энг юқори нуқтасидир. Ёзувчи маҳоратининг такомилли, унинг ғоявий ва бадиий юксақлигининг таъсирли намойишидир.

«Навоий» романининг яратилганига деярли олти йил бўлди. Бутун-бутун авлодлар бу роман орқали буюк устоз Навоий билан яқиндан танишадилар. Келажакда ҳам шундай бўлиб қолади.

Роман ҳақида жуда кўп илмий тадқиқотлар, диссертациялар, мақола ва китоблар ёзилган. Бу ерда улар-

да айтилган фикрларни такрорлашга ҳожат йўқ. Аммо мен узунроқ бир иқтибос келтираман. Бу иқтибос таниқли адабиётшунос ва танқидчи, педагог, филология фанлари доктори, профессор Лазиз Қаюмовнинг «Ўзбек насрининг ярим асри» китобчасидан олинган. Менинг фикримча, бу китобчадаги умумлашмалар қатори Ойбекнинг «Навоий» романига ҳам малакали ва тўғри баҳо берилган. Бу баҳо қисқа ва лўнда. У билан муҳтарам китобхонлар танишиб ўтсалар фойдадан холи бўлмас.

«Шу даврда (1941–1945-йиллар назарда тутилган – А.Қ.) тарихий ўтмиш мавзусида ёзилган энг мукамал асар кейинчалик биринчи даражали Давлат Мукофотига сазовор бўлган Ойбекнинг «Навоий» романидир. Мазкур романда XV асрдаги халқимиз ҳаёти ва жанрлардаги баҳодирлиги, ватанпарварлик туйғулари ва адолатсизликка қарши мардонавор кураши бадий мукамал образларда кенг талқин қилинган эди. Ўша жамиятдаги илғор кучларнинг етакчиси Алишер Навоий романининг бош қаҳрамони қилиб олинди.

Автор бу образни ишлашда, айниқса, катта муваффақиятга эришган. Алишер Навоий қиёфасида улғу шоиримизнинг дунёқараши, ижтимоий фаолияти ва гўзал маънавий қиёфаси жуда ёрқин ифодаланган.

Ойбек шоир ҳақидаги барча илмий адабиётларни чуқур ўрганиб чиққанлиги, «Мақорим ул-ахлоқ», «Бобурнома» каби мўътабар манбаларда Навоий ҳақида берилган маълумотларни ижодий ўзлаштирганлиги буюк шоир образининг ҳаққоний чиқишига сабабчи бўлган.

Романдаги бир қанча образлар, чунончи, Ҳусайн Бойқаро, Мажидиддин, Низомулмулк, Хадичабегим, Бадиуззамон, Музаффар Мирзо, Мўмин Мирзо, Жомий, Биноий, Соҳиб Доро каби образлар прототип асосида яратилган. Дилдор, Тўғонбек каби образлар эса бадий тўқима мевасидир...

«Навоий» романида Темурий шаҳзодаларнинг ўзаро тахт таллашиб олиб борган курашлари тарихий аниқлик билан тасвирланади...

Бу жуда муҳим давр бўлиб, «Навоий» романини ҳақиқий тарихий асар деб белгилашга асос беради. Айни вақтда тасвир фокусида деярли ҳамма вақт Алишер Навоий турганлиги воқеалар шу образни очишга типик шароит бўлиб хизмат этганлиги учун бу роман биографик характерга эгадир. (Лазиз Қаюмов, «Ўзбек насрининг ярим асри» 1967 й. Т. «Билим» жамият» 24-25-б.).

## ОЙБЕКНИНГ «НАВОИЙ» ДОСТОНИ ТЎҒРИСИДА

1968 йили. Ёз. Мен давлат идораларидан бирида хизматдаман. Душанба ёки сешанба куни Москвага хизмат сафарига кетмоғим керак.

Жума куни иш вақти охирига етмоқда эди. Бирдан телефон жиринглаб қолди. Гўшакни кўтардим ва жавоб қилдим:

— Алло, Қаюмов, салом.

— Мен Зарифа опангизман, ваалайкум ассалом.

Бу Зарифа опа Саидносирова академик Ойбекнинг рафиқалари эди. Зарифа опа бир кишининг отини айтиб, ўшани топмоққа ёрдам кўрсатишни сўрадилар.

Москвалик шоир Александр Наумов Ойбекнинг «Навоий» достонини рус тилига шеърий таржима қилар экан. Шунга ўша одам достоннинг рус тилига сўзма-сўз таржимасини қилиб бериши керак. Шунда бу сўзма-сўз таржимани Москвага Наумовга етказмоқ мумкин.

Зарифа опа айтган одамни ўша куни топмоқ иложи бўлмади. Эрта-индин шанба ва якшанба кунлари иш куни эмас. Келгуси ҳафта мен Москвага жўнаб кетаман.

Мен ўйланиб қолдим. Бир томони Навоий, бир томони Ойбек, бир томони Зарифа опа. Уччалари ҳам ўзбек халқи учун жуда азиз зотлар. Модомики, шундай экан, фалончи топилмай қолди, деб бу ишни пайсалга солмоқ тўғри бўладими?

«Навоий» достонининг ўзбек тилидан рус тилига таржимасини ўзим амалга ошираман, деб қарор қилдим. Зарифа опага бу фикримни айтдим ва дарҳол ишга киришдим. Шанба ва якшанба кунлари идорада ўтириб шу ишни бажардим. Ёрдамчиларим тайёр сўзма-сўз таржимани машинкадан чиқариб, Тошкент аэропортига етказиб бердилар. Мен бу материални олиб Москвага учдим.

Москвада Александр Наумовни топиб, унга бу сўзма-сўз таржимани кўрсатдим. Таржимон — шоир бадий таржимага киришадиган бўлди. Анча вақт ўтди. Лекин айрим сабабларга кўра, бу бадий таржима амалга ошмай қолди.

Мен сўзма-сўз таржима матнини ўзимда деярли 30 йил асрадим. Охири унинг қўлёзмасини Тошкентдаги Ойбек уй-музейига топширдим.

Йиллар ўтди. XXI аср келди. 2002 йили Тошкентда мен талантили шоир Ойдин Нажафов билан танишдим. Бу ёш йигитнинг миллати озарбайжон, ватани Ўзбекистон, Тошкент. Ўзи рус тилида шеърлар ёзади. У менинг сўзма-сўз таржимам асосида Навоийнинг «Арбаин» («Қирқ тўртлик») асарини рус тилига шеър билан таржима қилди. Бу тўғрида катта бир мақола ёзиб, «Звезда Востока» журналида эълон қилди (Тошкент, «Звезда Востока» 2003 й. № 2).

Навоийнинг «Назм ул-жавоҳир»идан бир неча тўртликни ҳам рус тилига шеър таржима қилди ва нашр этди.

Мен Ойдин Нажафовга Ойбекнинг «Навоий» достонини ана ўша сўзма-сўз таржима асосида рус тилига шеър таржима қилмоқни маслаҳат бердим. У розилик билдирди. Агар насиб бўлса, ушбу таржимани ҳам китобхонларга етказув умидимиз бор.

Ўша «Навоий» достони ва унинг сўзма-сўз таржимасидан мисоллар келтираман.

## НАВОИЙ

Асрларга элтиб хаёлни  
 Баъзан ёрқин кўраман чолни...  
 Нуроний юз, нуроний соқол,  
 Кўзларида муҳаббат, малол.  
 Даҳо порлар пешонасидан,  
 Гўё қуёш булут ичидан.  
 Буюк кўнгил ва буюк фикр  
 Мавжуд каби чизгилар сир...  
 Нигоҳининг маъноси нодир,  
 Шундай боқар файласуф шоир.  
 Чехрасида ҳаёт мазмуни  
 Тажрибалар ясамии уни.  
 Донишманд чол, улуг руҳга хос,  
 Бир табассум — тавсифга сиғмас.

Сўзма-сўз таржимаси:

Погружаясь в мыслях в века  
 То ясно вижу (почтенного) старца  
 Благообразное лицо, седая борода  
 В глазах любовь и боль  
 Величие сверкает на челе  
 Как солнце из под облаков  
 Великое сердце и величие мысли  
 В морщинах скрыта тайна...  
 Смысл его взгляда редкий  
 Так выглядит философ, поэт.  
 На лице содержательность жизни  
 Ее образовал опыт (жизни)  
 Мудрец — старец, улыбка его  
   свойственная величию духа.  
 Вне пределов описания.

Айрим манбаларда Ойбек «Навоий» достонини 1936–37-йилларда ёзган деб кўрсатилган. (Ф.Мусамуҳаммедова «Ойбек–Навоийшунос», «Совет Ўзбекистони» 1978, 9 февраль, № 34 (17027). Лекин Ойбекнинг «Қуёш қўшиғи» китобида (Т. 1955) «Навоий» достони остида 1947 й. кўрсатилган. (Ўша китоб, 257-б.).

«Навоий» достонини Ойбек 1947 йилда ёзган. Бу вақтда Ойбекнинг «Навоий» романи ёзиб тугалланган, унинг биринчи нашри амалга оширилган эди. Ойбекнинг «Навоий» достони 1955 йили шоирнинг «Қуёш қўшиғи» тўпламида нашр этилган.

Бу дoston ҳақида замондош адабиётшунос ва танқидчилар кўп фикрлар изҳор этганлар. Уларнинг обзори бermoқ ва дostonнинг тўла таҳлилини ёзмокни мен ўз олдимга қўйганим йўқ. Бу алоҳида масала. Мен Ойбек тўғрисида хотиралар ёзмокдаман. Дostonга ушбу китобда ёндашувим ҳам шу нуқтаи назардандир.

Академик Ойбек ва профессор Зарифа Саидноси-ровалар Тошкент шаҳарининг шимолий томонида ҳозирги Юнусобод туманининг бир четида жойлашган маҳаллада ўзлари қуриб биткизган ҳовлида яшаганлар. Бу ҳовлида ҳозир Ойбекнинг уй-музеи жойлашган.

Мен ҳам ўз оилам билан шу маҳаллага яқин жойда яшайман. Бизнинг кўча билан Ойбек домланинг кўчалари орасидаги масофа троллейбусда икки бекат холос, яъни ярим километрдан камроқ.

Мен Ойбек домлани кўпинча кечга томон ўша кўчаларда сайр қилиб юрганларини кўп кўрганман. Оғир нотоблик у кишининг узоққа бормоқларига йўл қўймас эди. Салқин, тинч, сердарахт, икки ёни бир қаватли шинам уйлар билан ўралган кўчаларда Ойбек домла битта ўзлари сайр қилардилар. Устиларида енгил калта енгил қўйлак, бошларида чуст нусха дўппи, унинг остидан қалин ва зич сочлар чиқиб туради. Ўзлари жим, ўйчан, хаёллар оғушида банд ҳолда кўчалар бўйлаб секин юрар эдилар.

Дostonдаги Навоий образининг тасвири менга ўша сайр чоғидаги буюк адиб Ойбек тасвирини эслатади.

Ойбекнинг ҳам пешонасида даҳо нур сочади. Унинг юзидаги яккам-дуккам чизиқларда сирлар яширинган. Бу шоир қалбидаги эзгу истаклар, элу-юрт бахтиёрлиги, эзгуликнинг узил-кесил тантанаси тўғрисидаги орзулар сири:

*Кўркам, мағрур, оз эгик боши,  
Куюқ, жиддий киприги, қоши.*

Унинг чеҳрасида ҳаёт мазмуни кўринади. Бу мазмун узоқ йиллик ҳаёт тажрибаси асосида юзага келган. Шоирнинг ташқи кўриниши:

*Тавози самимий, илиқ,  
Ҳаракати нозик ва силлиқ.  
Нафис бутун сиймоси саси,  
Нафис ишқи, ғами нашъаси...*

Ана шу қисқача бадий тавсифларда Ойбек улуф устоз Навоий образини берган. Ойбек Навоийни аниқ тасаввур қилар эди. Аини замонда Навоийни, унинг ижоди, дунёқарашини, фазилатларини яхши билган ва қалбига сингдириб, ибрат олиб, Навоийникига ўхшаш бир вужудга айланиб кетган зот эди Ойбек. Ким Ойбекни кўрган, уни яхши билган бўлса, бу фикрга қўшилади.

Достонда шоир ўз қаҳрамони Алишер Навоийни ижод жараёнида кўрсатади. Ярим кеча. Навоий ижод билан банд. Гарчи кекса шоирнинг умр қуёши бота бошлаган бўлса-да, «ёшлик ўти унинг йўлдоши», буюк «Хамса» Навоий буюк қалбининг бир ёлқини холос.

Достонда Навоийнинг оддий халқ билан учрашуви, меҳнат аҳлининг машаққатли турмуши, сарой зодагонларининг айшу-ишрат ботқоғига фарқ эканлари, «тез қариган ожиз султоннинг фалажсимон кўриниши» бирма-бир ўз аксини топа боради.

Қарама-қарши таассурот, ҳаяжон ва ғам билан тунда ўз уйига қайтаётган Навоий:

*Эшитди у кичик кулбадан  
Биров гўзал бир оҳанг ила  
Шоир шеърин ўқир оҳиста.*

Шеър аҳлининг яловбардор Алишер Навоий қалбини ифтихор эгаллади. У она тили, адабиётини юксакларга кўтарди. Халқнинг қалбидан ўрин олди:

*Курашларда ордирган бешак  
Бутун умр руҳ берган истак  
Жаранглади жўр бўлиб созга...*

Навоий достони улуғ шоир ва мутафаккир Навоий ҳаёти, ижодига оид айрим шеърӣй чизгилардан ташкил топган. У шоир, шеър, ижод мадҳияси. У адолатпарварлик, халқпарварлик тимсоли бўлган шоирнинг бадиий сурати, унинг баракали фаолиятидан айрим таъсирли лавҳалардан иборат шеърӣй марварид, маржондир.

## **ОЙБЕКНИНГ «АЛИШЕР НАВОИЙ» РИСОЛАСИ**

1959–60-йиллар ЎзРФА Тил ва адабиёт институти чиқараётган «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали айни кенг ривож топаётган фурсат эди. Журналнинг бош муҳаррири Ойбекнинг обрўйи, тинмай ишлаши ҳаммамизга бир ибрат.

Бир куни мен ўз кабинетимда ишлаб ўтирган эдим. Хона деразалари ҳовлига очилган. Ҳовлининг эса бир томони ўзбек филармониясига қарашли концерт залига боради. Гоҳо концерт залидан ёқимли мусиқа садолари, мумтоз кўшиқлар, халқ кўшиқлари ҳам эшитилиб қолади. Ёзув билан ёки жиддий баҳслар билан сал то-



ликқанда бундай хуш овозлар сал ҳордиқ бағишлаган бўлади кишига.

Шу вақт эшикдан журналнинг масъул котиби Собиржон Мирвалиев кириб келди ва саломлашди. Мен унга алик қайтардим ва ўтирмаққа таклиф қилдим.

Собиржон сал ҳаяжонли кайфиятда эди. У қўлидаги папкани столга қўйди-да, деди:

— Институт архивидан Ойбек домланинг бир рисоалари чиқиб қолди. У Навоийга бағишланган. Аммо ҳалигача ҳеч қаерда босилмаган.

Собиржон столдаги папкани олиб менга узатди. Мен папкани унинг қўлидан олиб оча бошладим. Эски папка, четлари анча уринган. Унинг ичидаги қоғозларни олдим. Сарғиш қоғозлар. Уларда зич ёзилган қаторлар. Титул варағида Ойбек номи ёзилган. Мақоланинг сарлавҳаси йўқ. Уни варақлаб чиқдим. У Навоий ҳаёти ва ижодига оид.

Собиржон билан бир ярим бетини ўқидик. Сўнг мен ундан сўрадим:

— Сиз мақолани ўқиб чиқдингизми?

— Ўқидим.

— Қалай, фикрингиз?

— Бой фактик материалга эга. Навоийни яхши билган одам ёзгани шундай сезилиб турибди. Аммо ҳар ҳолда бундан 20—25 йил бурун ёзилгани ҳам кўзга ташланади. Айрим жумла тузилишлари, баъзи сўзлар ҳозирги ўзбек адабий услубида ишлатилмайди. Ўшалар билиниб турибди.

— Майли, мен ҳам бир ўқиб кўрай-чи, — дедим ва папкани олиб қолдим.

Мен ўша куниёқ бу каттагина мақолани ўқиб чиқдим. Албатта, Навоий тўғрисида яхши маълумот берувчи асар. Аммо айрим эскирган терминлар, сўзлар, жумла ва иборалар учрайди. Уни сал замонавийлаштирилса, ҳозирги ўқувчига яқинлаштирилган бўлар эди, деган мулоҳаза ҳам менда уйғонди.

Эртасига Ойбек домла одатдагидек ишга ўз вақтида етиб келдилар. Журнал редакциясининг мўъжазгина

хонасига кириб, диванга ўтирдилар ва яна журнал материаллари билан танишмоқни давом эттирдилар.

Собиржон менинг хонамга кириб, домланинг шу ерда эканликларини айтди. Шундан сўнг иккимиз журнал хонасига кирдик. Саломлашгач, Ойбек домлани мен ўз хонамга таклиф қилдим. Домла ўринларидан туриб секин-аста қадам ташлаб, директор хонаси сари юрдилар. Бу ерга кириб ўтиргач, мен Ойбек домлага дедим:

— Домла, архивдан сизнинг илгари ёзган бир катта мақолангиз чиқиб қолибди. Унинг топилганидан хурсанд бўлиб, дарров ўқиб чиқдик. Сизни табрик этамиз. Шунини «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида нашр қилсак, деган фикр бор, шунга нима дейсиз?

Мен Ойбек домлага стол устидаги папкани олиб узатдим.

Домланинг юзлари ёришиб кетди. Лабларида табассум пайдо бўлди. Бу хабар у кишини қувонтиргани шундоқ сезилиб турар эди. Дарҳол папкани мендан олдилар, уни очиб мақолага кўз югуртириб, айрим варақларини олиб, у ёқ-бу ёғини ўқидилар. Сўнг севинч билан папкани менга қайтарар эканлар, кулиб туриб зўрға дедилар:

— Яхши, яхши бўлибди. Керак, керак. (Яъни нашр қилмоқ керак — А.Қ.)

Биз мамнун бўлдик. Домла ҳам. Шу билан суҳбатни якунламоқ керак эди. Аммо мен тажрибасизлик қилиб бир фикр айтдим:

— У ёқ-бу ёғини сал таҳрир қилинсамикин, ҳар ҳолда ёзилганига анча йил бўлган?

Ойбек домланинг юзларидаги қувонч кетди. Сал қовоқлари солинди. Кескин ва қатъий оҳангда жавоб бердилар:

— Йўқ, йўқ!

— Шундай кетаверсинми?

— Шундай, шундай!

— Хўп домла, навбатдаги сонга тайёрлаб туширамиз.

— Яхши, яхши!

Албатта, рисола таҳрирдан чиққани тузук эди. Аммо бу таклифга домланинг муносабатлари салбий бўлди. Журналимиз илмий журнал. У кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланмаган. Шунинг учун мақоладаги айрим эскирган кўринишлар барибир мутахассислар учун оғир ва тушунарсиз бўлмайди. Шунинг учун бу масалани кўтармасак ҳам бўлар эди. Лекин мен Ойбекнинг бундай кескин норозилигини кутмаган эдим. Бундан буён ҳушёрроқ бўлмоқ керак, деб хулоса қилдим.

Ойбекнинг «Алишер Навоий» деб аталмиш бу рисоласи 1961 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг уч сониди бирин-кетин нашр этилди.

Унинг биринчи бўлаги «Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти» деб аталади. Иккинчи бўлаги «Навоий ғазалиёти». Ундан кейинги қисми «Достонлар». 1967 йили Ойбекнинг «Навоий гулшани» китобида «Хамса»нинг асосий образлари сарлавҳаси билан нашр этилган<sup>1</sup>.

1938 йили Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш тўғрисида ҳукумат қарори эълон қилинди. Бу қарор Ўзбекистоннинг асосий расмий газетаси «Қизил Ўзбекистон»да босилган<sup>2</sup>. Газетанинг ўша сониди Навоийнинг каттагина суврати келтирилган. Унда шоир бошида бир кичик қора рангли ҳожи дўппида тасвирланган эди. (У вақтларда салла ўраган кишининг суратини кўрсатмоқ одат бўлмаган).

Ана шундай вақтда 1936 йилда Ойбек ўзининг Алишер Навоий тўғрисидаги асарини яратган. Аммо нега бу асар ўша йилларда босилиб чиқмаганлигининг сабаби менга қоронғу. Ҳатто А.А.Семёновнинг Навоий ва унинг тўғрисидаги адабиёт справочнигида<sup>3</sup> Ойбекнинг номи ҳам кўринмайди. Ҳолбуки, бу справочникда Ҳ.Олимжон, С.Ҳусайн, И.Султон, Т.Жалолов, Ю.Ла-

<sup>1</sup> Қаранг: Ойбек. Асарлар. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. Т., 1974, 5-б.

<sup>2</sup> «Қизил Ўзбекистон» 15.01.1938 № 213 (4290)

<sup>3</sup> А.А.Семёнов «Мат. к библи. ук. печатн. произв. Алишера Навои и лит-ры о нем». Т., 1940, 34-б.

тиф, А.Саъдий, Олим Шарафуддинов каби ўзбек олимларининг асарлари кўрсатилган.

Энди Ойбекнинг Навоий тўғрисида ёзган ўша рисоласининг мазмуни билан танишиб ўтайлик.

Кўчманчи мўғулларнинг Ўрта Осиёга бостириб кириши бу ўлкада бузғунчилик ва харобагарчиликнинг кучайишига олиб келди. Аммо бу ердаги ўтроқ халқ — турклар орасида мўғуллар сингишиб кетдилар. Чингиз авлодлари ўртасидаги курашлар натижасида империя парчаланиб кетди. XIV асрда бу бош-бошдоқликка Барлос қабиласидан чиққан Амир Темур чек қўйди. У кучли марказлашган давлат тузди. Амир Темур империяси Кичик Осиё (Измир)дан то Ҳиндистонгача бўлган ерларни ўз тасарруфига киритди. Бу даврда марказ Самарқанд обод бўлди. Бу ерда маданият марказлари вужудга келди. Тарих ва адабиёт ривож топди. XV аср бадий адабиётини юксакликка кўтарган буюк сиймо Алишер Навоийдир.

Навоий 844 ҳижрий йили (1441 милодий) Ҳиротда туғилган. Оиласи у замоннинг аристократ гуруҳига мансуб эди. Алишер болалик пайтидан бошлаб бўлажак Хуросон ҳукмрони Ҳусайн Бойқаро билан дўстлашган эди. Навоий Хуросон подшоҳи Абулқосим Мирзо ҳимоясида икки тилли («ЗуллISONАЙН») шоир сифатида эътироф қозонди. 1457 йили Абулқосим Мирзо вафот этди. Ҳокимият тепасига келган Султон Абу Саид Мирзо ёш Алишерни Самарқандга ҳайдади. Навоий Самарқандда таҳсил олди. 1469 йили Султон Ҳусайн Хуросон ҳукмдорлигини қўлга киритгач, Алишер Навоий Ҳиротга қайтди. Бу ерда юқори давлат лавозимларини эгаллади. Муҳрдор бўлди, унга амирлик унвони берилди.

Сиёсий ҳаётда парвоначи Мажидиддин билан Навоий ўртасида низолар вужудга келади. Подшоҳ Алишер Навоийни Астрободга ҳоким этиб тайинлайди. Аммо бир йилча ўтиб, Навоий Ҳиротга қайтди. Мажидиддин гуруҳи билан Навоий тарафдорлари ўртасидаги зиддият кучаяди. Ниҳоят, Мажидиддин ҳокимиятдан четлатилди.

Навоий сиёсий қарашларининг моҳияти мунаввар подшоҳликдир. Давлатнинг кучайиши учун подшоҳ қонунга ва адолат принципларига суяниши керак. Навоий ҳамма вақт улус ғамини ейди. Подшоҳдан тортиб, бутун маъмурларни шу халқ фойдасига ишлашга ундайди. Шоир подшоҳликдан ўзга бир ижтимоий тузум яратиш мумкинлигини табиий англай олмайди. Халқ учун тинч ва эркин турмушни подшоҳ иродаси билан барпо қилиш мумкин, деб хаёл қилади.

Навоийнинг сиёсий фаолияти тўғрисида ҳикоя қилиб бўлгач, Ойбек шоирнинг фан, адабиёт, санъатга ҳомийлиги тўғрисида қатор мисоллар келтиради.

Навоий оиласиз, бола-чақасиз бўлганлиги туфайли бутун мол-мулкни хайрия ишларига сарф қилганини ёзади.

Алишер Навоий 1501 йил 3 январь, якшанба куни дунёдан ўтди.

Мақоланинг иккинчи бўлаги Навоий ғазалиётига бағишланган.

Навоий ғазаллари учун энг характерли кайфият ишқий ҳиссиётлардир. Шоир гўзалига гоҳ ялинади: марҳамат, шафқат тилайди, гоҳ унинг вафосизлигидан йиғлайди, гоҳ шикоят қилади:

*Вой, юз минг войким, тарки муҳаббат қилди ёр,  
Билмайин қолдим, мени қилмай хабар айрилди ёр...*

Яна:

*Гар қуёштин қадрим ортиқроқдир шоҳ олида,  
Заррадин юз қатла ўксукроқ мен ул моҳ олида.*

Ғазалларда ёр ва унинг гўзаллиги идеаллашади. Ишқий поэзияда аксар ўйлаб тўқилган ишқ туйғулари тасвир қилинади. Бу ҳол — ўша давр поэзиясининг услуби учун жуда характерлидир. Муболағачилик (гиперболизм) унда кучли:

*Кимки, кўрди суратинг қоғоздаги сурат каби,  
То қиёмат оғиз ичра қолди ҳайрат бармоғи.*

*Тангри бермиш ул пари пайкарга андоғ тор оғиз,  
Ким киши билмаски, йўқмудур ё бор оғиз.*

Ёрнинг ҳусни идеаллаштирилади. Шоирнинг ички ишқий кечинмалари ҳам шундай тасвир топади. Ёрга бўлган муҳаббат садоқат ҳам идеаллаштирилади:

*Кўз қонидин дема этагим лолавордир,  
Ким, руҳи дарднинг этаги лолазордир.*

*Кеча ул ой куйи даврида чекибман дуди оҳ,  
Хайл анжуман шарар бил гумбази гардонни дуд.*

Навоий баъзан халқ шеърларига ўхшаган, бошқа ғазалларига қараганда соддароқ, ҳаётийроқ мисралар ҳам яратган:

*Йўқки, ул кўз қародир ҳуснинг аро, эй қаро кўз,  
Ким қошинг доғи эрур асру қаро, эй қаро кўз.*

Навоийнинг бутун ғазалларидан ўтадиган сиймо — ёр. У қуёш, ой, юлдуз, пари кабилар билан зикр этилади. Навоий поэзияси метафорикдир. Аксар ғазаллар мажозий равишда тузилади. Ҳар сўз ўз маъносидан чиқарилиб, янги маънога кўчирилади.

Ғазалларда бир мисрада маълум фикр баён қилиниб, кенгайтирилади; маълум кўринишни гавдалантирадиган ўхшаш қиёс иккинчи мисрада берилади:

*Музтариб кўнглим аро ул юз хаёли айланур,  
Мавжлик сувда қуёш акси нечукким чайқалур.*

*Бода гул-гул айламиш равшан узоринг боғини,  
Ўйлаким, сочқай сабо сув узра гул япроғини.*

Навоий ғазалиёти, унинг бутун ижоди каби инсонпарвар адабиётнинг энг порлоқ намунасидир.

Навоий умумхалқ манфаатларига хизмат қиладиган, инсонпарварлик ғояларини ифодалайдиган адабиёт яратди.

## НАВОИЙ ВА ТАСАВВУФ

Сўфийлар қарашича, бутун олам — моддий борлиқ ҳақиқий бир нарса эмас, бу дунё зоҳирийдир. Асли ҳақиқат Аллоҳ, у вужуди мутлақ. Атрофимизни ўраган ҳамма нарса ўша вужуди мутлақнинг инъикоси. Нафси устидан ҳукмрон бўлиб, барча дунёвий ишдан воз кечмоққа эришган одам «фано»га етишади, яъни вужуди мутлаққа қўшилади. «Фано» деб баданнинг худо тарафига сайрининг интиҳосини айтур» («Нафаҳот ул-унсдан») Сўфий иккала дунёдан ҳам воз кечади.

Тасаввуф бадий адабиётда ҳам чуқур таъсир кўрсатган. Саккокий, Аттор, Румий, Жомий каби шоирлар форсийзабон адабиётдаги тасаввуф йўналишининг кўзга кўринган вакиллари эдилар. Туркийзабон адабиётда эса Аҳмад Яссавий ва унинг издошлари шундайдирлар.

Тасаввуф поэзия учун фалсафий бир мавзу бўлиб қолди. Поэтик ижодда рамзлар, ишора ва таъбирлар тизими яратилди. Сўфиёна шеърларнинг услуби дунёвий ишқ-муҳаббат поэзиясининг услубидан деярли ажралмасди.

Навоийда тасаввуф «назария»сини ва сўфиёна ахлоқий таълимотни изоҳлайдиган айрим асарлар учрайди («Ҳайрат ул-аброр», «Лисон ут-тайр», «Насойим ул-муҳаббат»).

Навоий ҳеч вақт сўфий, дарвеш бўлган эмас. У халқни тарки дунё қилишга эмас, турмушини яхшилашга чақирган. Илм ва санъатни севган, моддий ва маънавий ёрдами билан илм ва санъатнинг тараққиётига ҳисса қўшган. Навоий то ўлимигача ҳаётдан, сиёсатдан йироқлашмади.

Навоий учун тасаввуф «бир маънавий фалсафа», расмий шариатга қараганда кенгроқ бир ғояга, олам кўринишларини бошқачароқ очадиган қарашлар тизими бўлган.

Навоий дин ва тасаввуфни қурол қилиб, манфаат-парастликка муккасидан кетган риёкорларни қаттиқ танқид қилган. Шу билан бирга, мукаммал шайх ва зоҳидларнинг қандай бўлиши кераклигини ҳам кўрсатади. Шундай шайхларнинг бир вақт ўтганига ва бундан сўнг ҳам бўлишига ишонади.

Сўфий «ҳар икки дунё»дан кечиши керак. Сўфий учун жаннат ҳам дўзах ҳам ҳеч нима. Унга фақат «Аллоҳ ишқи» керак.

Навоий дунёнинг яралишини, моҳиятини тасаввуфнинг пантеистик фалсафасига мувофиқ англайди:

*Жилваи ҳуснига чу йўқ эрди ҳад,  
Кўзгу керак бўлди анга беадад.  
Очти бу гулшанни ки, рангин эрур,  
Ҳар гул анга оинаи чин эрур.*

Тасаввуфни қанчалик яхши билмасин, унинг яратган бой имкониятларидан кўнглига яқин фикрларини ифода этмоққа қанча усталик билан фойдаланмасин, Навоий ҳеч қачон муҳташам, кенг мўл рангли ҳаётни дарвеш ҳирқасига алмаштирган эмас.

\* \* \*

Биз Ойбекнинг 1936 йилда ёзилган ва биринчи бор 1961 йилда нашр этилган «Алишер Навоий» рисоласининг қисқача мазмунини келтирдик. Бу рисоланинг биринчи бўлаги Навоий таржимаи ҳолини фактик материалларга бой ҳолда тасвир этади. Бу материаллар обрўли кўлөзма, бирламчи манбалардан олинган.

«Навоий ғазалиёти» деб аталган иккинчи бўлаги эса Навоий шеърятининг ғоявий-бадий хусусиятла-



рини очиб беради, тасаввуфнинг Навоий ижодига таъсири, айти замонда бу таълимотнинг моҳиятини намоеън этади.

Ушбу рисола Ойбекнинг XX асрнинг 30-йилларидаёқ навоийшуносликка асос солмоққа қодир бир адабиётшунос олим бўлганини кўрсатади. Хусусан, Ойбекнинг тасаввуф, унинг келиб чиқиши, Навоийнинг тасаввуфга муносабатини чуқур таҳлил этиши, бу масала бўйича мантиқий ва чуқур илмий умумлашмаларни XX аср ўзбек навоийшунослигининг мустаҳкам пойдевори ўша пайтларда яратилганлигидан гувоҳлик беради.

Ойбекнинг XX аср ўзбек навоийшунослигига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган яна бир асари, унинг Навоий «Хамса»сини ташкил этувчи дostonлар — «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий»лар тўғрисидаги мақолаларидир. Улар ҳам ўша «Алишер Навоий» асарининг таркибий бўлакларидир.

«Ҳайрат ул-аброр»да муайян сюжет йўқ. Бу асар асосан ахлоқ, одобга доир. Инсон ва унинг ҳаёти қандай бўлиши керак? У нималардан сақланиши лозим? Дostonдан шу саволларга жавоб топасиз.

Навоий бу асарда қарши қўйиш (контрастлар) принциpidан фойдаланади. Зулм ва адолат, қаноат ва тамагирлик, ростлик ва эгрилик каби бир-бирига қарши қўйиш билан фикрларига аниқлик ва талқиний куч беради.

Мақолада дostonнинг салотин бобида, риёи ҳирқапўшлар тўғрисидаги боби қисқача таҳлил этилган. Ростлик таърифига оид мақоладан мисоллар келтирилган.

«Ҳайрат ул-аброр» дostonи ҳақида фикрлар Навоийнинг машҳур:

*Одами эрсанг демагил одами,  
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами*

мисралари билан якунланади.

«**Фарҳод ва Ширин**» мақоласида дostonнинг қис-қача мазмуни баён этилган.

Ойбекнинг ёзишича, бу дoston учун халқ афсонаси асосий материал бўлган.

«Фарҳод ва Ширин» ишқий-романтик дoston. Унинг асоси ишқдир. Дostonнинг туб идеяси маънавий озодлик, ахлоқий камолот, бунга монёлик қилувчи қора кучлар билан кураш тилак олдида тожу тахтдан, ҳаёт лаззати, ҳатто улардан ҳам кечишга ирода соҳиби бўлишдир.

Фарҳод ана шундай фазилатлар эгасидир. Ширинда эса гўзаллик ва нозиклик, ифбат билан бирга чуқур севгувчи қалб, жасорат ва имон бор.

Фарҳод билан Ширин ҳаётда бир-бирларига етишмай, дунёдан кўз юмдилар. Хисравнинг муз нафаси икки гулни сўлдирди.

Навоий Хисрав образида зулмни гавдалантиради. У ҳар қандай инсоний ҳислардан маҳрум бир истибдодчи.

Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonида романтик образлар воситасида умумбашарий фикрларни олға сурди.

«**Лайли ва Мажнун**». Ишқ билан вафо маънодош. Қайс нодир маънавий бойликка эга бўлган олим, шоир, мутафаккир йигит. Ишқ донишманд йигитни девона қилди. Унинг учун бутун ҳаёти ва коинот ёлғиз Лайли ёди билан жилваланади.

Лайлининг отаси Қайснинг мажнунлигига ачинади. Унинг фазилатларини эътироф этади. Аммо бунинг сабаби ўз қизи Лайли эканини билгач, фикри ўзгариб кетади. Бу муҳаббатни ўша кеккайган, «шукуҳу салтанат эгаси бўлган» феодал ўзи учун ҳақорат деб билади. Бу феодал учун бою бадавлат Ибн Салом унинг қизига муносибдир.

Қайс Лайлига бўлган муҳаббати билангина яшайди. Ишқ ва айрилиқ Қайсни ўз муҳитидан юксакликка кўтаради. Лайли ҳам Ширин каби ўз ёрига садоқатли. Аммо у айрилиқ азобларига жим ёнишдан бошқа ҳеч

қандай илож тополмайди. Лайлининг тоза, ёрқин севгиси ғоят гўзал. Лайлининг улуғлиги шундаки, бутун ҳаёти туташ қайғу билан, кўз ёшлари билан кечган қиз ҳаётдан кўз юмар экан, ҳаётни лаънатламайди, балки ҳаётнинг абадий порлашини орзу қилади:

*Гул берса чаманга бўлмасун дард,  
Кун ботса фалакка етмасун гард.*

Мажнун ҳам ўз жонони ёнида ҳаётдан кўз юмади. Севишганларни бир кафанга ўраб, бир қабрга дафн этдилар. Лайлининг васияти шундай эди.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» содда ишқий эртақлар эмас, балки ишқнинг улуғлигига мадҳ ўқувчи қудратли бир симфония.

**«Сабъаи сайёра»** («Сабъаи сайёр» – А.Қ.).

Навоий бу дostonни умуман «ишқ мояси» билан суғоришга уринган. Хитой мулки хирожи бадалига сотилган гўзал қиз қандай қилиб Баҳромни севиб қолди, унинг қайси хислатларини идеаллаштирди, ундан қандай самимият кўрди — бу саволларга дostonда жавоб йўқ.

Ҳукмдорлик шони-шавкатини севгидан устун қўйган ва подшоҳлик қўлимда бўлса, бундоқ гўзаллар топилаверади, деган Баҳром типик характер эди.

*Ишқ ила шоҳлик мувофиқ эмас,  
Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас.*

Аммо Баҳром Дилоромдан айрилиб, ғазабидан тушгач, бирдан катта ишқ сезади. Қилган ишидан пушаймон ейди ва хасталанади.

**«Искандарнома»** («Садди Искандарий» – А.Қ.).

Навоий бу дostonда фотиҳ Искандар ҳаёти, юришларини ёритиш вазифасини ўз олдига қўйган эмас. Дostonда тарихий воқеалар, афсоналар, фантастик элементлар жипслашиб кетади.

Ойбек бу мақолада Искандарни ибратли подшоҳ сифатида таҳлил қилади. Унинг адолат, халқпарвар, илм-маърифатга берилган бир ҳукмдор сифатида кўрса-тишга урғу беради. Рисола сўнгида Ойбек Навоий «Хамса»си ва унинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни ва аҳамияти тўғрисида ёзади.

«Хамса»нинг ҳар бир саҳифаси шоирона даҳо билан нафас олади. Унинг буюк шоирона илҳоми билан суғорилган ҳар мисраси абадий сўнмас жонли гул каби ўқувчиларни ҳамма вақт мафтун этади.

«Хамса»да Навоий яратган образлар бадиий тўлғинликнинг ажойиб намуналаридир.

Биз бу ерда Ойбекнинг Навоий «Хамса»сига оид асарларининг қисқа тафсилотини бердик, холос. Бундан ортиғи бу ишда матлуб бўлмас.

Ойбекнинг «Алишер Навоий» рисоласи қандай қилиб Тил ва адабиёт институтининг архивида топилгани тўғрисида юқорида айтилган эди. Ўшанда биз ҳам, Ойбек домла ўзлари ҳам — ҳаммамиз хурсанд бўлган эдик. Сўнгра бу рисола «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида эълон қилинди. Аммо мен мамнуният ва миннатдорлик билан эслатаманки, бу рисола ўн томдан иборат Ойбек асарлар тўпламининг тўққизинчи жилдида 1974 йилда нашр этилди. Бу нашрнинг масъул муҳаррири Ойбекнинг дўсти, мактабдоши, машҳур адабиётшунос олим Ҳомил Исломович Ёқубов бўлдилар.

Шундай қилиб, Ойбекнинг XX асрдаги навоийшуносликнинг илк шаклланаётган пайтида яратган бу асари илмий истифодага киритилди. Янги авлод XXI асрда Навоий тўғрисида Ойбекона билимдонлик ва маҳорат билан яратилган бу асарни чуқур ўрганса, ундан тўла баҳраманд бўлган ҳолда ўзбек навоийшунослигининг янги уфқларини очса, деб умид билдирамиз.

## НАВОЙНИНГ ДУНЁҚАРАШИ МАСАЛАСИ

Ойбекнинг Навоий тўғрисидаги илк ёзган мақолаларидан бири «Навоийнинг дунёқараши масаласига доир» деб номланади (1940 й).

Навоий мутафаккир сифатида поэзияда энг муҳим элемент шакл эмас эканини баралла ва қатъий айтди:

*Назмда ҳам асл анга маънидурур,  
Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур.*

Шу билан Навоий у яшаган даврдаги поэзияга хос бўлган формализмни рад қилди.

Навоийда Худо гоҳо бутун олам билан имманент (бир-биридан айрилмас)дир. Навоий бу қарашини шоироналаштиради. Шарқ тасаввуфи билан пардалайди. Гоҳо эса шоир Худо тўғрисидаги ислом тушунчаларини қабул қилади. Чунки у том маънодаги мусулмон эди.

Навоийда Худо билан дунё айрим-айрим ҳолда мавжуд эмасдир. Навоийнинг англашича, Худо —дунёдир, у бутун жаҳонда тажассумланган. Бу пантеистик қараш. Худо дунёнинг хорижида эмас, ичида амал қилади. Навоий бутун ҳодисаларда гўзаллик (Худо — А.Қ.)-нинг ифодасини кўради.

Дин масаласи ҳақида гапирганда, Навоий баъзан ислом динини бошқа динлардан юқори қўяди. Мусулмон бўлгани учун шукр қилади. Худонинг маҳбуби Муҳаммад пайғамбарни улуғлайди. Унинг саҳобаларига шеърлар бағишлайди.

Аммо Навоий таассубдан озод мутафаккир сифатида гоҳо ҳамма динларни баравар кўради. Жаҳон Худо, ҳамма нарсада угина акс этади.

Навоийда асосий нарса бошланғич табиат эмас, абсолют шоироналаштирилган куч. Дунё бизнинг онгимиз хорижида мавжуд. Аммо бу объектив дунё Худонинг жилваланишидир.

Навоий руҳ билан моддани тан билан жонни келиштиришга интилади. Бу материалистик нуқтаи назар эмас. Идеалист — пантеистнинг қараш.

Сезги ташқи дунёдан билим олмоққа хизмат қиладди. Сўнг бу билим жисмидан руҳга ўтади. Руҳ ва материя ўртасида мувофиқат — уйғунлик пайдо бўлади.

Сўфизм (тасаввуф) мутаассиб, маҳдуд руҳонийлардан илғор фикрли зиёлиларни қутқарган. Сўфийлар ҳақиқат изловчилар, яъни улар Худога интиладилар. Сўфий бу дунё роҳатигина эмас, нариги дунё лаззатларидан ҳам воз кечган. У фақат Худо билан бирга бўлишгагина интилади. Амалда у фан ва дунёвийликнинг душмани эди.

Аmmo кўпгина зиёлилар тасаввуф орқали ислом догмаларидан, унинг торлиги ва маҳдудлигидан омон топганлар.

Тасаввуф терминидан шоирона фойдаланган ҳолда шоирлар ўз эркин фикрларини баён этмоққа имконият топганлар.

Навоий ҳаётни бой, нашъали ва севги ҳам адолат нури билан яшнаган ҳолда кўришни хаёл қилар эди. Унинг табиати — ҳаётни тасдиқловчи, ҳаётга чуқур боғланган табиатдир. Шунинг учун Навоийни ҳаётдан чекловчи дарвеш, деб тасаввур қилиш хато.

Тасаввуф поэзияси дунё ташқарисидаги моҳиятни яқин, сезиладиган идеал гўзалликка эга бир кучга айлантиради.

Навоий ўз қарашларини очиқ ифодалашга имкон топган эмас. У сўфиёна терминлар билан ўз фалсафасини пардалайди. У изланишда давом этади.

Ниҳоят, инсон онга дунё моҳиятига эришолмайди, деган хулосага келади:

*Нечукким билмак керак осон эмас,  
Не осон эмас, балки имкон эмас!*

Ойбекнинг Навоий ижодига оид яна икки мақоласи унинг ўн томлик асарлар тўпламининг тўққизинчи томида берилган. Улардан бири «Навоийнинг адабий мероси масаласига доир» деб аталади. Иккинчиси эса, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасига оид.

Илгарилари бизда шеър мухлислари кўп бўлса-да, замонавий тушунчада адабиётшунослик, адабий танқид бўлмаган. Адабиёт тарихи ёзилмаган.

Навоийга хос тил маданияти халқни ёритиш каби давлат аҳамиятига молик бўлган бир ҳодиса. Навоий, араб тилини самовий тил, Қуръон тили сифатида қадрлади. Адабиётда устун мавқега эга бўлган форс тилидан кўра «сахройи қурол» тил деб ҳисобланган ўзбек адабий тилининг фазилатларини намойиш этди, ўзбек тилини адабий тил сифатида мамлакатда ҳоким тилга айлантирди.

Она тили ва она тилидаги адабиёт тарихий тараққиётда ва халқ тақдирида ўйнаган роли ва аҳамиятини Навоийга қадар ўзбек тилида ёзган ҳеч бир шоир унинг каби чуқур, атрофлича англамаган эди. Навоий модомики, сиёсий ҳокимият бизнинг қўлимизда экан, тилимиз ҳам ўз ҳуқуқини олиши керак, деган хулосани чиқаради:

*Даҳр аро шоҳ чу турк воқеъдур,  
Эл аро турк лафзи шобедур.*

Халқ, ватан, давлат муаммоларини Навоий ўз асарларида кўтаради ва уларни ҳал қилмоққа интилади. Бу ҳол Навоийга қадар ҳеч бир шоирда кўринмайди.

Шоирдан хоҳлаган фигурани — фанатик мусулмон, дарвеш сўфий ёки атеист ва ҳоказоларни яшаш қийин эмас. Бу жуда зарарли. Шоир идеаллаштириш ёки асрлаштириш (модернизация)га муҳтож эмас.

Навоий на материалист, на атеист, на ислом ақидаларидан ўзгани калласига сиғдирмайдиган мусулмон руҳонийси. Лекин у Худо, олам, ҳаёт ва ўлим каби масалалар талқинига пантеистик позициядан туриб ёндашади.

Араб ва форс тилидаги тазкиралар кўп. Лекин ўзбек тилидаги тазкираларни Навоий биринчи бор яратди. Бу «Мажолис ун-нафоис» («Нафисларнинг йиғинлари»)

тазкирасидир. Бу асар бизни бутун бир давр маданиятининг яратувчилари билан таништиради. Улар орасида фақат подшоҳ саройига оид ижодкорлар эмас, балки хунарманд шоирлар ҳам бор.

Навоий ижодига бағишланган мақолалар Ойбекнинг «Навоий гулшани» тўпламида жамланган. Унда олим ва адиб улуғ Навоий асарлари, ижодий мероси тўғрисида кўп қимматли фикрлар баён этган.

## **ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА ТАРИХИ МАНБАЛАРИ ҲАҚИДА**

Ойбек ўзбек адабиётининг барча томонларини чуқур тадқиқ этган олим эди. XIX асрнинг II ярмида яшаб ижод этган ўзбек шоири Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг ижодий меросини XX аср ўқувчисига етказишда, халқнинг севиқли шоири бўлган бу ижодкорнинг асарларини тарғиб ва таҳлил этишда Ўз ФА академиклари Фафур Фулом ва Ойбек асосчи бўлганлар. Фафур Фулом ўзбек демократ шоири Муқимийнинг шеърларини тўплаб, бир китоб ҳолида нашр этди. Ойбек эса «Муқимий асарларида социал типлар» деган мақола ёзиб, Муқимий ижодиётининг ўзбек адабиётида энг халқчил ижодиёт эканини исботлаб берди.

Ойбек ёзадики, Муқимийнинг ўз айрим замондош шоирларидан айирувчи хусусиятлардан бири Муқимий ижодиётининг социал истиқоматлилиги, йўналишидадир. Муқимий поэзиянинг сиқик доирасини кенгайтди, янги мотивлар билан бойитди. Шоир бу янги мотивларни теварагидаги ҳаёт материалдан яратди. Шоир даврни характерловчи қатор одам образларини адабиётга олиб киради.

Шундан сўнг олим Муқимий шеърларидан «Танобчилар», «Масковчи бой», «Тўй», «Охуним», «Вексель» ва бошқа шеърларнинг таҳлилини қилган. Унда



ўша айтилган фикрлар исботига хизмат қилувчи далилларни келтирган.

Мақолада Муқимийнинг «Саёҳатнома» шеърлар туркумига мароқли талқин берилган. Ойбек уни Муқимий ижодининг энг баркамол, энг етук ва энг мазмундор меваси деб баҳолайди. Шоир Муқимий ҳаётининг энг типик, энг характерли жиҳатларини ёрқин ва ифодакор чизиқларда жуда сиқик тасвирлайди:

*Мингбошилик кимнинг иши,  
Десам, деди бедониши.  
Бир қўш тегирмонлик киши  
Ҳожси Исо саркор экан.*

*Мағрур, хасису бешу кам,  
Ҳар гапда юз ичкай қасам.  
Таг жой олур моховдан ҳам,  
Ҳожси ўзи мурдор экан.*

Шоир қишлоқма-қишлоқ сайр этар экан, бу ерларда кўргани жаҳолат, қолоқлик, тушкунлик, кўполликни мушоҳада этар, деб кўрсатади Ойбек:

*Яйфан агарчи хушҳаво,  
Одамлари енгилнамо,  
Бир-бирларила доимо  
Бўлар-бўлмасга жанг экан.*

Ойбек Муқимийнинг сатираси, «Саёҳатнома»си шоир яшаган даврни билиш жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлаб, ўз мақоласини яқунлайди.

Муқимийнинг ижодий мероси бўйича кейинчалик кўп илмий тадқиқотлар яратилди, шоир ижоди дарслик ва мажмуаларда ўз ўрнини эгаллади. Аммо бу эл севган ва ардоқлаган шоир ижодий меросини илмий ўрганишнинг тамал тошини қўйган олим Ойбекдир.

Унинг Муқимий ижодига оид ушбу мақоласи илк тадқиқот сифатида ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

\* \* \*

Ўзбекистон тарихига оид тарихий қўлёзма манбаларни ҳам Ойбек яхши билган. Улардаги айрим материаллардан ўз илмий ва ижодий фаолиятида унумли истифода этган.

Хусусан, машҳур тарихшунос Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоъ» асаридан олинган бир маълумот бизгата таниш. Ойбек бу китобдан Хожа Мажидиддиннинг Навоий шарафига бағишлаб уюштирган бир зиёфатига оид лавҳани олган.

Бу лавҳадан биз ўзимиз учун қуйидаги воқеаларни аниқлаймиз:

1. Навоий шарафига бағишланган зиёфатга Хожа Мажидиддин ўша замоннинг шуҳрат топган қизиқчиларидан Абулвосеъ Муншини ҳам таклиф этган.

2. Аммо қизиқчи йиғинда бўла олмаслигини айтиб, келмасликка рухсат сўраган.

3. Чунки Амир Мажидиддин билан Алишер Навоий ўртасидаги низо барчага, шу жумладан қизиқчи Абулвосеъ Муншига ҳам маълум эди. У икки мухолиф энди ярашиб келишаётган фурсатда бирор ҳазил билан уларнинг орасини яна бузиб қўймоққа хавотир қилади. Бу гап 897/1491—92-йилда бўлган.

\* \* \*

Ойбек шарқ тарихига оид «Равзат ус-сафо» («Сафоли жаннат боғи») асарини ҳам чуқур ўрганиб чиққан. Ундан олган айрим ёзувларни Ойбек «Равзат ус-сафо» деб номланган конспектларида қайд этган. Бу асарнинг эгаси Муҳаммад Хованд бўлиб, Ойбек «Равзат ус-сафо»нинг VII китобидан олган маълумотлари қуйидагилардан иборат:

Султон Ҳусайн Ҳиротда тахтга ўлтиргандан кейин бу ерда бир боғ бино қилди. Унинг майдони 400

таноб. Мирзо Ёдгорни енгиб, Султон Ҳусайн Ҳиротда муқим ўрнашгач, Балхга Султон Маҳмуд бостириб келди. Балх ҳокими Султонали Кичкина унга ён босиб, шаҳарни топширди. Шундан сўнг, Султон Ҳусайн урушиб, уни қайтиб олади.

Султон Маҳмуд ва Султон Аҳмад икки биродар бирлашиб ҳаракат қиладилар. Балхни олмоқчи бўладилар. Лекин фатҳ этмоқ уларга муяссар бўлмайди.

Ойбек «Равзат ус-сафо» китобидан Ҳиротда Султон Ҳусайн даргоҳида юз берган нифоқ, низо, хиёнат ва сотқинликлар, фисқу фасод ва фитналардан бир-икки лавҳаларни кўчириб ёзган. Кейинчалик бу маълумотлардан «Навоий» романида истифода этган. Хусусан, Мажидиддин ва Низомулмулк ўртасидаги муносабатлар бу жиҳатдан диққатга муносибдир.

XVI асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳрда (ҳозирги Ўзбекистон ерлари) феодал тарқоқлик авж олди, мамлакат турли, бир-бирига қарши бўлакларга парчаланиб кетди. Бу аҳвол то Шайбонийхон авлодидан бўлган ёш ҳукмдор Абдуллахон ҳокимиятга келгандан кейингина бартараф этилди.

Абдуллахон бирин-кетин Бухоро, Насаф, Чаҳоржўй, Кеш, Самарқанд, Балх, Ҳисор, Тошкент, Сайрам, Туркистон, Фарғона, Хуросон, ниҳоят 1595 йилда Хоразмни қўлга киритди. Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ерида Абдуллахон тузган катта марказлашган давлат тикланди.

Бу давлат деярли 40 йил барқарор бўлди. 1598 йили Абдуллахон вафотидан сўнг бу давлат яна феодал тарқоқлик ботқоғига ботди. «Абдуллонома» ёки «Шарафномаи шоҳий» китобининг эгаси Ҳофиз Таниш Бухорий ўз асарида ана шу Абдуллахон тузган давлатнинг тўла тарихини кўрсатиб берган.

Бу асар тўрт китобдан иборат. Унинг қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган. «Абдуллонома» форс тилида ёзилган. Шунинг учун у асосан мутахассисларнинг тор доирасидагина маълум эди.

Академик Ойбек ЎзФА Ижтимоий фанлар бўлимини бошқарган пайтида Ўзбекистон тарихини тадқиқ этишда муҳим аҳамиятга эга бўлган «Абдуллонома» асарини форс тилидан ўзбек тилига таржимасини уюштириш ишига бош-қош бўлдилар. Чунки шундай катта ва муҳим биринчи илмий манбанинг ўзбек тилида илмий истеъмолга киритилиши ўзбек тарихшунослигининг келгуси тараққиётига хизмат қилмоғи аниқ эди.

Юқорида мен бу асарни таржима қилган ва уни тўлдириб нашр этган устоз тарихчиларни айтиб ўтдим. Энди муҳтарам китобхонда «Абдуллонома»нинг услуби ва бадиий тил хусусиятлари тўғрисида бир тасаввур пайдо этиш мақсадида ундан бир парча келтириб ўтман.

«...жаҳонгирлик майдонининг шаҳриёри (Абдуллахон) Парвардигорнинг ёрдами ва осмоннинг қувватлаши билан мамлакатлардан кўпини ўз тасарруфига олиб, меҳрибончилик расмлари ва марҳамат қонунларини тартибга келтирди. Раиятпарварликнинг мавжуд маросими ва одиллик қоидаларини ўрнига қўйди. Унинг қутлуғ замонида равнақи кундан-кунга зиёда бўлаётган касбу ҳунар ишлари ривож топди. Фазлу дониш ҳам бениҳоят ўсди. (Илгари) қурий бошлаган илм ва камол ниҳоли у тарбиялаётган ёмғир томчилари барокатидан кун сайин яшнади. Умид ва тинчлик гулзори унинг эҳсон ва саҳоватидан бирин-кетин кўкарди ҳамда се-роб бўлди...»

Кўриниб турибдики, бу безакли, зеб-зийнатли жумлаларни форс тилидан ўзбек тилига ўтказмоқ осон иш эмас.

Академик Ойбек ана шундай катта тарихий асарнинг ўзбек тилига таржима этилмоғи ҳам ўзбек тили тарихи, ҳам адабий тили учун қанчалик катта аҳамиятга эга эканлигини яхши билган. Яна шу таржимани амалга оширишга қодир муҳтарам устоз Содиқ Мирзаев сингари олимлар борлигининг ганимат эканлигини ҳам тушунган. Шунинг учун астойдил ҳаракат қилиб,

бу ишни уюштирган. «Абдулланом»нинг таржимаси устида Содиқ Мирзаев ўн йилдан ортиқ ишлаганлар. Бу таржима битгандан сўнг ўн беш йил ўтгач нашр этилди (1966, 1969).

Аммо энг муҳими, бу ишнинг академик Ойбекнинг узоқни кўра оладиган илмий раҳбар экани туфайли амалга ошганидир. Ҳар бир бошлиқ ана шундай келажакни кўзлаб, уни тасаввур этган ҳолда иш тутмоғи лозим.

## ЗАРИФА ОПА

Академик ёзувчи Ойбекнинг рафиқаси Зарифа Саидносирова ўзбек аёллари ичидан етишиб чиққан илк олима, фозила, фан, таълим-тарбия арбобларидан биридир. Кимё фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Зарифа Саидносирова республикамизда кимё фанини ривожлантиришга муҳим улушлар қўшган, кўп илмий кадрлар, ёш мутахассисларни тайёрлаб етиштирган муҳтарам устоз эдилар.

Зарифа Саидносированинг «Ойбегим менинг» китоби академик Ойбекнинг ҳаёт йўли, ижоди тўғрисидаги мароқли, илҳомли бир асардир. Унда улуғ адибнинг ёшлик йиллари, ўқиши, ижодий фаолиятининг бошланиши ва камол топиши гўзал бадиий лавҳалар орқали тасвир этилган.

Мен Зарифа опа билан кўп учрашганман. Ойбек домланинг ҳовлиларига борган пайтларимда бу оиладаги мунтазам тартиб, ўзаро ҳурмат, келган кишига кўрсатиладиган иззат, эътибор, болалар тарбиясидаги назокатни кўриб билганман. Буларнинг ҳаммасида Зарифа опанинг мукамал ва таҳсинга сазовор услуби сезилиб турар эди. Ойбек домла билан мен Фанлар Академиясида ўтган асрнинг 50-йиллари бошида учрашганимни айтган эдим. Юқорида айтиб ўтилганидек, Ойбек домла ўша пайтлардаёқ оғир нотобликка учрай бошлаганлар. Бу муҳтарам зотнинг кейинги йилларда

борган сари кучая борган нотоблигининг энг яхши малҳами Зарифа опанинг ўз турмуш йўлдошига муҳаббат, меҳрибонлиги, парвариш ва ғамхўрлиги бўлган. Бу айтганларим опанинг «Ойбегим менинг» китобида ҳам аниқ кўзга ташланиб туради.

1958—61-йилларда мен ЎзФА Тил ва адабиёт институтида директор вазифасида ишлаган пайтларимда бир куни Зарифа опа Ойбек домла билан бирга келган эдилар. (Бу тўғрида юқорида ёзилган). Сўз орасида опа Тил ва адабиёт институти Ойбек учун жуда қадрдон эканлигини айтдилар. Ойбек бу институт билан узоқ йиллар давомида ҳамкорлик қилиб келмоқда. Аммо гоҳо Ойбек ёзувчи, олим сифатида институтнинг илмий-ташкилий жиҳатдан ёрдами, ҳимоясига муҳтож бўлиб ҳам қолади. Шунинг учун институт раҳбарияти кўзда тутмоғи лозим, деган фикрни изҳор қилдилар.

Бу гаплар Зарифа опанинг ўз ёри, ҳамнафаси тўғрисидаги ғамхўрлигининг бир кўриниши эди. Эҳтимол қатағонлар даврида институт жамоаси ва раҳбариятининг расмий фикри маълум таъсир кучига эга бўлишини назарда тутиб айтгандир. Яна улуғ адиб ижодининг таҳлилида, унинг ижодий таржимаи ҳолини яратишда соф илмийликни сақламоқ зарурлигини таъкидламоқ мақсадида дейилгандир. Ҳар ҳолда опанинг Ойбек домлага меҳрибонлигига оид бир лавҳа сифатида бу мулоқот хотирамда сақланиб қолган.

Академик Ойбекнинг тўла асарлар тўплами Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Тил ва адабиёт институти томонидан нашр этилди. Бир гуруҳ билимдон ва меҳнатсевар олимлар бир неча йил бу муҳим ва мураккаб иш устида тер тўкиб ишлашди. Шу гуруҳнинг бошчиси, илҳомчиси, уриб турган юраги Зарифа опа Саидносирова бўлганлар. Бу баракали меҳнат Ўзбекистон ҳукумати томонидан муносиб тақдирланган. Ойбекнинг мукамал асарлар тўпламини тузиб чиққан олимлар Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат Мукофотида сазовор бўлганлар. Булар орасида профессор Зарифа Саидносирова ҳам бор эдилар.

Ойбек домланинг архивлари бой ва серқирра илмий-ижодий асарлар, қайд ва ёзувлардан иборат.

Домла дунёдан ўтганларидан сўнг бу архивни қаерда сақлаш масаласи қўндаланг турар эди. Мен 1979—1998-йилларда ЎзФА Қўлёзмалар институтининг директори бўлиб ишлаганман. Шунда Зарифа опа академик ёзувчи Ойбекнинг архивини Қўлёзмалар институтининг Ўзбекистон ёзувчилари архиви бўлимига топширмақчи бўлиб, уни келтирдилар. Биз бу таклифни мамнуният билан қабул қилиб, дарҳол архивни институт фондига ўтказув тадорикига киришдик. Аммо тезда мен учун кутилмаган бир ҳодиса юз берди. Бир куни иш хонамга Зарифа опа кириб келдилар. Мен ўрнимдан туриб ҳурматли меҳмон билан саломлашдим. Опани ўтирмақча таклиф қилдим. Опа ўтирдилар. Суҳбат бошланди:

— Мен Ойбек архивини қайтариб олиб кетмоқ учун келдим, — дедилар опа.

— Нега?

— Маданият ишлари вазирлиги архивни Ойбек уй-музейида сақлашни таклиф қилмоқда. Мен шунга розилик бердим.

— Институтда архивнинг сақланмоғи мақбул бўлар эди. Бу ерда уни ўрганиб, таҳлил этилади. Келгуси авлодларга тўла етказиш имконияти бизда ортиқроқ.

— Йўқ, қарорим қатъий. Шунга сиз ҳам розилик берсангиз.

— Мен сизнинг раъйингизга қаршилиқ қилолмайман. Ихтиёр сизда. Фақат менимча, Ойбек домланинг архивлари институтда сақланса яхшироқ бўлар эди. Шунини бир ўйлаб кўрсангиз.

Опа ўз қарорида маҳкам эдилар. Ноилож мен ҳам хўп дедим.

Шу билан суҳбатимиз тугади. Кўп ўтмай ташқарига чиқсам, опанинг икки шогирди архив папкаларини автомобилга ортмоқда эдилар. Ўша куниёқ Ойбек архиви тўлалигича қайтариб олиб кетилди. Ҳозир архив Тошкентдаги Ойбек уй-музейида сақланмоқда.

Мен гарчи Ойбек архивининг Кўлёмалар институтидан қайтариб олинишига унчалик раъйим бўлмаса ҳам, Зарифа опанинг ҳақ ва қарорининг мақбул эканига тан бераман. Чунки махсус Ойбек уй-музейи давлат томонидан ташкил топган ва ишлаб турган вақтда Ойбек архивининг шу музейда сақланмоғи мақсадга мувофиқдир. Илмий жамоатчилик эса бу архив юзасидан амалга оширилмоғи лозим бўлган ишларни давом эттирмоғи шарт.

Зарифа опа Ойбек уй-музейининг ташкил топишида ҳам ташаббускор, ҳам ижрочи бўлганлар. Ойбекнинг йигирма томлик мукамал асарлар тўпламининг нашр этилиши Зарифа опанинг фаол иштироклари билан амалга ошди.

Ниҳоят, Зарифа опа ўзининг гўзал ва беқиёс китоби «Ойбегим менинг»ни ёзиб, улуғ устоз хотирасини абадийлаштирди.

Ойбек домланинг баланд обрў-эътибори, ўз халқига чин муҳаббати билан тўла ижодий фаолиятининг камолида вафоли ва фидокор турмуш йўлдоши Зарифа опанинг ўрни улкан.

Уларнинг ҳар иккаласининг ҳам нурли хотираси элу юртимиз учун бениҳоя қадрлидир.

## ҚАСИДА

Машҳур ўзбек шоираси Зулфия ўзининг «Қуёшли қалам» қасидасида шоир, олим, мутафаккир Ойбекнинг бадийий образини яратган. Бу шеърда халқ, Ватан, ижодкор образлари илҳомли ва ҳаяжонли мисраларда ўз тасвирини топган. Бу асарнинг қаҳрамони Ойбек, унинг рафиқаси:

*Эридай заҳматкаш, эридай танти,  
Фан ва шеър, гўзаллик ошиғи, олим,*



Яна шоир, Зулфия, ўзи—учовлон Ўзбекистон бўйлаб сафар қилдилар. Улар Бухорода бўлдилар, Навоий вилояти билан танишдилар, Зарафшон бўйларида сайр қилдилар. Қарши, Толлимаржондаги қурилишларни кўрдилар. Азалдан шоир бўлган ўзбек халқининг қари-ёш фарзандлари билан суҳбат қурдилар.

Қасида Ойбекнинг бутун борлиғи, ижоди халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлигини куйлайди. Ойбек ижодиёти халқ турмуши, унинг руҳий ва маънавий дунёсининг бойлиги ва гўзаллигини акс эттирувчи бадиий лавҳалар билан тўла. Шоира ўзининг шундай чин эл фарзанди билан ҳамюрт эканидан ғурурланади ва унда ўз бахт-иқболини кўради:

*Шодман: Адиб билан бир сув, бир тупроқ,  
Бир элга фарзандлик ортдирар фаҳрим.  
Шодман: Кезиб, сезиб, сероб ва чанқоқ  
Яратишининг дарди, бахтидир маҳрим.*

Қасидада юксак ҳимматли, олий интилишлар кўнглини чулғаган, улуғвор, поктийнат инсон — Ойбекнинг таъриф ва тавсифи ҳаққонийлик тўла мисраларда ифодаланган:

*Ҳеч қачон, ҳеч нарса талашмади у,  
Ҳаёт неъматидан беҳад бахтиёр.  
Қалб ундаган йўлдан адашмади у,  
Бир дилни ранжитиб бермади озор.*

Ойбек Толлимаржон яқинидаги қишлоқда бир кекса аёл ва унинг ёшгина эвараси Ҳурлиқо билан суҳбатлашди. Қизча уларнинг ҳамсуҳбати бузруквор зот Ойбек домла эканини билгач, «Қутлуғ қон», «Навоий»,

«Қизлар» достони»ни яратган адиб билан учрашганидан беҳад қувонади:

*Хурлиқо юзи кулгичларида  
Учқун сочажакдай қайнайди севинч.  
Тим қора қирқ кокил уч-учларида  
Ача тақиб қўйган кўзмунчоқлар зич...*

Шоира Зулфия бу учрашувни авлодлар учрашуви эканини ёзади. Қизни келажакка нисбати деб билади. У ёзаётган қўшиқ, ёришаётган оқ тонг каби дилрабо:

*Қиз нақ ёзилажак қўшиққа ўхшар,  
Келажакка кирар оқ тонги отиб.*

Қасидада Ойбекнинг ўз халқи, Ватани билан умр бўйи ҳамдам ва ҳамнафас бўлгани, бор кучи, таланти ва ижодини ўз халқига тўлалигича бағишлагани, халқ учун маърифат нурини очиб яшагани тасвир этилган:

*Шундай салобатда, шундай саодатда,  
Шундай камолотда кечирди умр,  
Не ёзди: бахтданми, жаҳолатданми,  
Барини ёритди қалбидаги нур!*

Ойбек ўзбек халқининг юрагидан жой олган ижодкор. Унинг асарларини ўқинг, хотирасини қадрланг. Ойбекдан элу юрт учун, халқ, Ватан учун сидқидилдан хизмат қилиш сабоқларини олинг, уларга амал қилиб яшанг!

## МУНДАРИЖА

Сўз боши .....	3
Низомий хотираси .....	6
Университетда учрашув .....	9
Тинчлик тарафдорлари конференцияси .....	10
Унутилмас сабоқ .....	14
Ёш олимларнинг маърузалари .....	16
Шарқ қўлёмаларини ўрганиш .....	18
Ҳовлида .....	25
«Алпомиш»га ҳужум .....	28
Бобурга муносабат .....	30
«Ўзбек тили ва адабиёти» жонкуяри .....	32
Институт қундаликлари .....	36
Лавҳалар .....	40
Эътироф .....	51

## НАВОИЙ ВА ОЙБЕК

Илк навоийшунослик .....	60
Ойбекнинг «Навоий» романи .....	63
Ойбекнинг «Навоий» достони тўғрисида .....	75
Ойбекнинг «Алишер Навоий» рисоласи .....	80
Навоий ва тасаввуф .....	87
Навоийнинг дунёқараши масаласи .....	93
Ўзбек адабиёти ва тарихи манбалари ҳақида ...	96
Зарифа опа .....	101
Қасида .....	104

**Азиз Қаюмов**

**Академик Ойбек**

*(хотиралар, қайдлар)*

Бош муҳаррир *О. Раҳимов*

Муҳаррир *Ҳ. Юсунова*

Бадий муҳаррир *К. Ахунов*

Техник муҳаррир *Б. Эсонов*

Компьютерда саҳифаловчи *К. Ахунов*

Теришга берилди 20.01.2005. Босишга рухсат этилди 06.02.2005.  
Бичими 84x108  $\frac{1}{32}$  офсет босма. Шартли босма табоғи 7. Нашр  
табоғи 6,75. Адади 1000. Буюртма № 41. Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси.  
700011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11. Шартнома № 09–06–05

ОАЖ «Toshkent tezkor bosmaxonasi» да чоп этилди.

Тошкент, пр.Радиальный 10.

Тел.: 148-00-55